

UDK 274(497.5)''15/16''
27-528:003.349.1(497.5)''16/18''
81'25
<https://doi.org/10.53745/ccp.49.95.2>

Pregledni rad

Primljeno: 14. listopada 2024.

Prihvaćeno za objavljivanje: 14. travnja 2025.

HRVATSKO GLAGOLJAŠTVO 17. STOLJEĆA (PRINOSI FRANJE GLAVINIĆA I RAFAELA LEVAKOVIĆA)

Vera BLAŽEVIĆ KREZIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Lorenza Jäger 9, 31 000 Osijek
vblazevic1@ffos.hr

Milica LUKIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Lorenza Jäger 9, 31 000 Osijek
mlukic@ffos.hr

Rad se usmjerava na manje poznate izvore (talijanska pisma o izdavanju glagoljičnih liturgijskih knjiga), aktere i filološke zamisli hrvatskoga glagoljaštva u 17. stoljeću, ponajprije na koncepciju novoga liturgijskog jezika (i pisma), koju su ponudili Franjo Glavinić i Rafael Levaković. Propituje se i utjecaj hrvatskoga protestantskog projekta iz 16. stoljeća na hrvatski glagoljaški krug u 17. stoljeću, koji – prema programu katoličke obnove – počinje podržavati narodni jezik u liturgiji.

KLJUČNE RIJEČI: *katolička obnova, novija povijest hrvatskoga glagolizma, 17. stoljeće, liturgijski jezik i pismo, Franjo Glavinić, Rafael Levaković*

Uvod

Početkom 17. stoljeća, a poslije Tridentskoga koncila (1545. – 1563.) među hrvatskim se glagoljašima sve jasnije artikulira potreba za izdanjem novih glagoljičnih liturgijskih knjiga. Iskrsavaju osobe kadre suočiti se sa zadatkom njihova sastavljanja i otiskivanja, ponajprije franjevac Franjo Glavinić, koji je, riječima Vatroslava Jagića, nastupio kao “veliki zagovornik i propagator ideje, da se što prije štampaju u ispravljenom izdanju misal i

brevijar za glagoljaše”¹. Glavinić nije dolazio iz glagoljaških krugova, nego iz redovničke zajednice koja se rubno susretala s protestantizmom na svojem području, a njezin se središnji samostan na Trsatu nalazio u Modruško-senjskoj biskupiji, još uvijek glagoljaškoj u liturgijskoj službi. Jedna od ključnih ideja obnove Crkve odijeljene od Rima bila je uvođenje narodnoga jezika u bogoslužje. Ta je promjena privlačila mnoge i bila je stvarna opasnost za glagoljaštvo koje bi moglo, kad ne bi pratilo obnovu Crkve u skladu s poslijetridentskim naporima, izgubiti svoju važnost ili čak skliznuti prema protestantizmu.²

Glavinić potječe iz obitelji koja se netom prije njegova rođenja 1585. godine preselila iz Glamoča u Istru.³ Kao dječak po imenu Ivan, imao je priliku susretati se s glagoljaškim bogoslužjem u Dvigradu i Kanfanaru, u svojem novom zavičaju.⁴ Međutim, kao franjevac pod imenom Franjo slijedio je latinski rimski obred. Triput je biran za provincijala Hrvatsko-bosanske provincije Sv. Križa (1610. – 1613., 1616. – 1619., 1619. – 1622.),⁵ a uz Kotare kraj Samobora i Svetu Goru kraj Gorice u Sloveniji osobito je bio povezan s Trsatom, središnjim samostanom svoje provincije, u kojem je godinama bio gvardijan (1613. – 1616., 1632. – 1639, 1643. – 1648., 1651. – 1652.).

Početkom 17. stoljeća glagoljaško je svećenstvo ubrzano gubilo korak s vremenom na svim poljima, i kad je bila riječ o potrebnj naobrazbi i kad je bila riječ o dostupnosti temeljnih liturgijskih knjiga.⁶ Na te je probleme ukazao senjsko-modruški biskup Ivan Krsitelj Agatić ubrzo nakon završetka Uskočkoga rata (1615. – 1617.), kad je demografski, ekonomski i kulturno ubrzano propadao njegov grad, jedno od rijetkih urbanih središta hrvatskoga glagoljstva. Nove su knjige glagoljaši trebali zbog nedostatka starih,⁷ ali i zbog obveze da se postojeće usklade s reformiranima, objavljenima nakon Tridentskoga koncila, točnije s *Rimskim brevijarom* (1568.) i *Rimskim misalom* (1570.) kao i latinskom *Biblijom* (Nova *Vulgata* – *Siksto-Klementina*, 1604.). Stoga je biskup Agatić okupio svećenstvo svoje Senjsko-modruške biskupije 1620. godine, dvije godine prije osnutka Svete kongregacije za širenje vjere, na sinodu u vinodolskome Bribiru.⁸ Jedna od važnijih tema

¹ JAGIĆ, *Hrvatska glagolska književnost*, 39.

² ČUTIĆ GORUP, Svećenici glagoljaši – djelatnici i suradnici uraške tiskare: borci za narodni jezik ili protestanti?, 85–96.

³ Kratke biografske crte o njemu u: FILIĆ, Franjo Glavinić, hrvatski kulturni pregalac XVII. stoljeća, 438–453; PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 85–112, ovdje 85; ŽAGAR, O životu i djelu Franje Glavinića (opći pogled), 55–62.

⁴ Neizravan su dokaz tomu glagoljični grafiti koji nastaju još za Glavinićeva života u dvigradskim crkvama. Usp. FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, 149–151.

⁵ ŽAGAR, O životu i djelu Franje Glavinića (opći pogled), 55.

⁶ BOGOVIĆ, *Glagoljica: bitna odrednica hrvatskog identiteta, čudesni rast od hrvatskih korijena do svjetskih razmjera*, 147.

⁷ Posljednji misal otisnut je 1531. godine u Kožičićevj tiskari, dok je brevijar Mikule Brozića tiskan u Veneciji 1561. Glavinićevim riječima iz pisma od 11. siječnja 1626.: “s obzirom na to da je prošlo već 96 godina od kada ti misali i brevijari nisu reformirani ni ponovno tiskani, a što je davno prije Koncila, naravno da oni sadrže bitne pogreške i nedostatke u pogledu rubrika i drugih nužnih dodataka”. Prema FERMENTŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620–1648, 1–40, ovdje 10 (pismo je pisano na talijanskome jeziku).

⁸ Ondje se “o pretiskanju glagoljskih liturgičkih knjigah, kojih veliki nedostatak bijaše, dorazno radijaše”, pa Agatić “naloži taj posao braj Franku Glaviniću samostana trsatskog koji na tu svrhu domaće eksemplare i dva Truberova (glagoljski i ćirilski) u Gradcu našasta upotrebi, a Urban VIII. izdade troškom i tiskom Propagande misal i breviar glagoljski što je braj Rafael Levaković ne brez Glavinića u Rimu priredio”. SLADOVIĆ, *Povjesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*, 108; prema BOLONIĆ, Stoljetne veze krčkih i senjskih

toga zasjedanja bilo je pitanje novih glagoljičnih knjiga za bogoslužnu uporabu. Rimski obred na nelatinskome liturgijskom jeziku dugo je znana povlastica hrvatskih glagoljaša, koja se u novo doba morala suočiti s nekim posve drukčijim izazovima.

Vrijeme koje bitno zauzdava uporabu glagoljičnoga pisma i crkvenoslavenskoga jezika – i prostorno i funkcionalno – neizravno se naslanja na hrvatsko protestantsko tiskarsko nasljeđe, odnosno na distribuciju knjiga otisnutih glagoljicom (13/14), ćirilicom (8) i latinicom (9) u Urachu i Regensburgu (1561. – 1565./1568.).⁹ Iako su protureformacijske¹⁰ glagoljičko-crkvenoslavenske zadaće zapravo trebale biti obnoviteljske, u konačnici su – donoseći ukrajinizaciju novocrkvenoslavenskih hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga i bilingvizam namjesto diglosije / triglosije¹¹ – dodatno narušile novovjeku poziciju glagoljične pismenosti.¹² Premda se krajnji rezultat pokazao poražavajućim, početci su ulijevali više nade nastojeći obnoviteljske težnje uskladiti s narodnojezičnim duhom vremena, zadržavajući ih ipak na tragu hrvatskoglagoljične tradicije kakvu su u 16. stoljeću primjerice obilježili Šimun Kožičić Benja¹³ i hrvatski protestanti.¹⁴

Zadatak je ovoga rada ukazati na njihove šesnaestostoljetne (reformacijske) i sedamnaestostoljetne (protureformacijske) dodirne točke izražene u načelima pismovne i jezične koncepcije. Istraživanje se temelji na povijesnoj sociolingvistici, mladoj jezikoslovnoj disciplini koja nastoji rekonstruirati povijest određena jezika u njegovu društveno-kulturnome kontekstu.¹⁵ Analiza ponajprije zahvaća izvor koji je 1891. godine pod nazivom *Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od*

glagoljaša, 81–140, ovdje 115. Godina 1624., koja se uz sinod pogrešno bilježila u starijim izvorima, najprije je ispravljena u 1622. usp. JAGIĆ, *Hrvatska glagolska književnost*, 40; BOLONIĆ, *Stoljetne veze krčkih i senjskih glagoljaša*, 116), a potom i u 1620. godinu. BOGOVIĆ, *Vjersko-crkvena situacija u zapadnoj Hrvatskoj u Glavinićevo vrijeme*, 23–32, ovdje 30; BOGOVIĆ, *Glagoljica: bitna odrednica hrvatskog identiteta*, 148; KLIČEK, *Ukrajinsko jezično naslojavanje u hrvatskoglagoljskim bogoslužnim tekstovima*, 15; ŠTEFANIĆ, *Glagoljica u Rijeci*, 393–435, ovdje 424; DEKOVIĆ, *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu*, 131.

⁹ JEMBRIH, *Pogovor uz pretpisak glagoljskoga Novog testamenta* (1562), 524; DAMJANOVIĆ, *Novi filološki prinosi*, 50; KUSTOVIĆ, *Filološka proučavanja hrvatskih protestantskih tekstova*, 238. O radu protestantske tiskare u Nedelišću v. TALAN, *Protestantizam i tiskarstvo: crtice iz života tübingenske i nedelišćanske tiskare*, 113–117.

¹⁰ Budući da reformacija na našim prostorima nije uzela značajnijega maha – premda je Rim nakon Tridentskoga koncila nastojao sebi privesti glagoljaški tisak, ponajprije zbog distribucije protestantskih knjiga na hrvatski prostor – upitno je može li se u Hrvata uopće govoriti o protureformaciji. V. TRUNTE, *Staroslavenska riječ*, 387. Činimo to s oprezom, imajući u vidu sadržaj ovoga priloga.

¹¹ MIHALJEVIĆ, *Položaj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi*, 231–232; ETEROVIĆ, *Sintaktička svojstva participia u jeziku hrvatskoglagoljskih misala*, 28.

¹² BROZOVIĆ, *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*, 64.

¹³ U kojoj je mjeri jedinstvena književno-jezična koncepcija satkana od elemenata više (hrvatske crkvenoslavenske) i niže (vernakularne – čakavske) inačice (za djela liturgijske i neliturgijske namjene) i dalje je otvoreno pitanje. CEKOVIĆ at al., *Jezik Misala hruackoga Šimuna Kožičića Benje: glagolski oblici*, 102; ZUBČIĆ, *Dvojina u Psaltiru* (1530.), *Knjižicama krsta* (1531.) i *Od bitija redovničkoga knjižicama* (1531.) Šimuna Kožičića Benje, 445–446.

¹⁴ Književnojezična koncepcija zastupana u djelima uraške protestantske tiskare utemeljena je na nižoj inačici – vernakularnoj čakavštini, koja je u njihovim djelima (i to različitim dinamikom) obilježena unosom štokavskih (pa i kajkavskih ili slovenskih) jezičnih elemenata, odnosno crkvenoslavenizimima i inojezičnim utjecajima. ŽAGAR, *Tipologija jezičnih razlika među novozavjetnim tekstovima hrvatskih protestanata*, 845–864.

¹⁵ Usp. CONDE-SILVESTRE et al., *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, 1–2.

god. 1620. – 1648. u *Starinama* (knj. 24) objavio Euzebijie Fermendžin. Taj je franjevac, koji je kao i Glavinić opservant, bio član komisije za cenzuru, tj. odgovoran za konačno pregledavanje i reviziju teksta *Parčićeva misala* prije početka njegova otiskivanja 1890. godine.¹⁶ Fermendžinov smo prilog, usmjeren naznačenim istraživačkim temama i sekundarnom literaturom, za potrebe ovoga istraživanja dali prevesti s talijanskoga na hrvatski jezik.¹⁷

1. “Heretična” slova i dvopismena/tropismena koncepcija poslijetridentskih liturgijskih knjiga

Početkom 17. stoljeća glagoljaško je svećenstvo bilo pred velikim izazovima. Svuda je izostajala primjerena izobrazba glagoljaša, prezbitera Katoličke Crkve koji su bogoslužje imali na crkvenoslavenskome jeziku. Ni u jednoj biskupiji u kojoj se prakticiralo glagoljanje nije uspostavljeno glagoljaško sjemenište, a prema smjernicama Tridentskoga koncila katolički su svećenici mogli stjecati odgovarajuće obrazovanje isključivo školovanjem u sjemeništima. Zbog toga je glagoljanje u prvim desetljećima 17. stoljeća naglo gubilo svoju prisutnost u istarskim crkvama. Osim toga, glagoljaško svećenstvo oslanjalo se na liturgijske knjige koje su jezično i liturgijski bile uređivane prije Tridentskoga koncila. U tome smislu nisu držali korak s latinskim klerom, koji je 1568. i 1570. godine dobio nove knjige – latinski brevijar i misal – usklađene s koncilskim odredbama.

O tome je problemu raspravljalo svećenstvo Modruško-senjske biskupije okupljeno na sinodu u Bribiru 1620. godine. Uvidjelo se kako ne postoji jača inicijativa da se crkvenoslavenski misal i brevijar prilagode revidiranomu latinskom misalu i brevijaru koji su već pola stoljeća bili u uporabi u Crkvi. Zaključilo se da bi bilo korisno savjetovati se oko toga s Franjom Glavinićem, koji je bio provincijal Hrvatsko-bosanske provincije Sv. Križa sa sjedištem na Trsatu u Modruško-senjskoj biskupiji.¹⁸ Glavinić je nakon dolaska u Bribir savjetovao okupljeno svećenstvo da se u rješavanje toga problema uključi samoga vladara. Obećao je osobno se angažirati u tome smislu imajući u vidu svoj planirani posjet Grazu i Beču te razne susrete s utjecajnim osobama. Na putu, u Ljubljani, doznao je od Jurja Shaita, predsjednika komore u pomorskim poslovima, da se “jedna tiskara nalazi u gradačkom kaštelu, ali da ne zna o kakvoj se tiskari radi”¹⁹. Nakon što je dobio odobrenje da je pregleda, Glavinić je otkrio “24 dobro čavlima zatvorena sanduka i još neke željezne naprave”, od kojih “u 12 sanduka bila su ćirilska slova kojima se obično služe istočni Slaveni”, dok su se “u ostalih 12 sanduka nalazila glagoljska slova kojima vrše bogoslužje slavenski svećenici”, a koja je “sastavio, kako se općenito govori, sv. Jeronim”.²⁰ Nema

¹⁶ FRKIN et al., Glavinićeva tiskana djela i rukopisna ostavština u knjižnicama Hrvatske, 133–135; BLAŽEVIĆ KREZIC, *Književnimi radnjami za Crkvu i Domovinu*, 31.

¹⁷ Za prijevod s talijanskoga zahvaljujemo doc. dr. sc. Pavlu Žitku s Filozofskoga fakulteta u Osijeku te franjevcima trećoredcima glagoljašima: umirovljenomu prof. dr. sc. fra Petru Bašiću i doktorandu fra Mirku Miškoviću, koji su pomogli u vezi s određenim jezičnim konstrukcijama, ali i dr. sc. Josipu Galiću, koji je pregledao i popravio pojedine dijelove prijevoda.

¹⁸ GLAVINIĆ, *Historia Tersattana: raccolta delle antiche e moderne historié, annali e tradizioni*, 135.

¹⁹ *Isto*, 136.

²⁰ *Isto*.

zapravo sumnje da su Glavinićevim nastojanjem kod cara Ferdinanda II. ishodovana potrebna dopuštenja za preuzimanje protestantskih slova, koja su još od 1580. godine “prašinu skupljala u Grazu”²¹.

Glavinić je obećao pomoći glagoljaškomu svećenstvu Modruško-senjske biskupije da sukladno najnovijim latinskim izdanjima dobije nove glagoljične liturgijske knjige. Tomu je zadatku pristupio počevši od već dostupnih resursa kako bi uštedio novac i vrijeme. Stoga je bio uporan u nastojanju da dobije već izlivena glagoljična slova uraške tiskare. Slova prikupljena u Grazu i Ljubljani namjeravao je prenijeti u Rijeku kako bi pokrenuo tiskanje glagoljičnih liturgijskih knjiga, slijedeći primjer modruškoga biskupa Šimuna Kožičića Benje.

Euzebije Fermendžin, analizirajući izvore koji dokumentiraju proces sastavljanja i otiskivanja *Levakovičeva misala i brevijara*, otkriva da se Franjo Glavinić još 1621. godine bio obratio papinskomu nunciju u Grazu²², svraćajući pozornost na oskudicu i neprimjerenost dostupnih glagoljičnih knjiga za liturgijsku uporabu: “1621. 12. ožujka u Gradcu. Kardinal Borghese (E. Paravicini, op. a.) piše o. Jerolimu Strasseru,²³ franjevcu u Beču, o predlogu Glavinićevom glede slovjenskog misala itd. koji bi se imao na novo tiskati. // Ocu povjereniku (Girolamu) Strasseru. (Beč). O. Provincijal Glavinić ukazao mi je na veliku potrebu koja postoji u tim krajevima da se reformiraju misali i brevijari na slavenskom jeziku, zajedno s načinom na koji bi se to moglo olakšati; međutim, želio bih da ga ipak Vaše Očinstvo u moje ime predloži i unaprijedi.”²⁴

Nadležni su se zauzeli za pribavljanje protestantskih glagoljičnih slova i ostaloga tiskarskoga materijala, a povrh svega da troškove tiskanja *slovjenskih knjiga* podupre sam car Ferdinand II., odnosno carska blagajna: “1621. 20. lipnja u Gradcu. Kardinal Borghese (E. Paravicini, op. a.) javlja o. Glaviniću, da je car Ferdinand II. odlučio o svom trošku tiskati slovjenske knjige liturgičke. // [O. Glaviniću, provincijalu Bosne i Hrvatske.] [...] Nj[egovo] C[arsko] V[eličanstvo...] odlučili su podmiriti sve troškove [tiskanja misala i brevijara] koji su vam potrebni i već su za to dali naredbu svojoj komori.”²⁵

Glavinić je, dakle, vođen ranijim pothvatom Šimuna Kožičića Benje, kanio pokrenuti tiskaru u Rijeci. Stoga je, nakon što je dopremio slova,²⁶ čekao dozvolu središnjih vlasti

²¹ Nakon smrti njezina osnivača i podupiratelja Ivana Ungnada, zemaljskoga kapetana Štajerske i velikoga župana varaždinskoga, tiskara pod nazivom *Windische, chrabatische und cirulische Thrukerey* prenesena je iz Uracha u njegov dvorac Waldenstein u Koruškoj. Godine 1580. tiskara je bila zaplijenjena, nakon čega je preseljena u Graz i smještena u tvrđavu Schlossberg.

²² U literaturi je već zabilježena Fermendžinova pogreška: nuncij u Grazu tad je bio Erasmo Paravicini, a ne Borghese. PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 86; BOGOVIĆ, *Glagoljica: bitna odrednica hrvatskog identiteta*, 159.

²³ J. Strasser bio je od 1620. godine generalnim povjerenikom franjevačkoga reda u Habsburškoj Monarhiji. PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 86.

²⁴ FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620–1648, 2.

²⁵ Isto, 3.

²⁶ Godine 1621. slova i sav tiskarski materijal nisu mogli biti pohranjeni u samostanu, ni kod franjevaca opservanata na Trsatu, ni kod franjevaca kapucina u Rijeci jer su bili u državnome vlasništvu. Stoga su pohranjeni kod riječkoga kapetana u gradskome kaštelu. Usp. BOGOVIĆ, *Glagoljica: bitna odrednica hrvatskog identiteta*, 159; HERCIGONJA, Franjo Glavinić (1585–1652): život i djelo: pogovor, 143. Pandžić ističe da je tiskaru pri povratku iz Beča vjerojatno pokupio Glavinić te da ju je smjestio u gradskome kaštelu. PANDŽIĆ,

kako bi uspostavio tiskaru. Međutim, nakon osnivanja Svete kongregacije za širenje vjere 1622. godine, jedna od njezinih ključnih odluka bila je da se tiskanje katoličkih liturgijskih knjiga može isključivo obavljati u Rimu. Stoga su slova iz Rijeke prevezena u Rim, gdje je 1626. godine osnovana rimska (Propagandina) tiskara *Typographia Polyglotta*.²⁷

Budući da carska sredstva za pokretanje tiskare u Rijeci nisu stizala, Glavinić nije mogao ostvariti svoje zadatke. Godine 1624. na upražnjenu je stolicu Zadarske nadbiskupije sjeo Oktavijan Garzadori, dotadašnji biskup u Bovinu i dugogodišnji izvijestitelj u Apostolskoj signaturi (Vrhovnom crkvenom sudištu) u Rimu, kojega je Sveta Stolica ubrzo imenovala apostolskim vizitatorom i reformatorom za Dalmaciju. Odmah je pohodio tamošnje biskupije i o tome na više od 2000 stranica sastavio izvješće. Među uočenim problemima bila je uporaba starih – gotovo nedostupnih – izdanja glagoljičnih knjiga za molitvene časove, razne obrede i svetu misu. Stoga se 10. kolovoza 1625. godine obratio Propagandi tražeći nove knjige za glagoljaško svećenstvo.²⁸ Na rujanskome Propagandinu sastanku, prvome koji je uslijedio nakon primitka nadbiskupova pisma/izvješća, dogovoreno je da se s bečkim nuncijem C. Caraffom posjeti cara i pokuša isposlovati pokretanje tiskare u Rijeci. Ako se ne uspije u tome, odlučeno je da se tiskarski materijal koji je ostao iza nekadašnje protestantske tiskare dostavi Propagandinoj tiskari kako bi se glagoljične knjige objavljivale u Rimu.²⁹ Dva su brza i kratka pisma između Rima i Beča zaustavila daljnju raspravu o pokretanju tiskare u Rijeci. Najprije je 27. rujna 1625. godine tajnik Propagande obavijestio nuncija u Beču o mogućnosti Propagandina pokretanja izdavanja glagoljičnih knjiga, a samo dva dana kasnije tajnik Propagande već je zahvalio nunciju i caru na darovanoj *ilirskoj* tiskari.³⁰ U međuvremenu se utvrdilo da je dio uraške tiskare ostao u Grazu. Njega je trebalo poslati u Rijeku, ali ne Glaviniću, nego kapucinskomu gvardijanu, kako je 2. prosinca 1625. navedeno u pismu.³¹ Gvardijan je ubrzo nakon toga preuzeo tiskaru. Naime, nuncij je 28. siječnja 1626. godine izvijestio da je gvardijan dobio onaj dio koji

Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 87. O tome je prijenosu tiskare, nastavlja Pandžić, Glavinić pisao u svojem djelu *Historia Tersattana*: “Vrativši se u Graz s carskim nalogom da mi se ima predati ona tiskara, dao sam je natovariti na neka kola i odvesti u grad Rijeku i pohraniti je u kaštelu toga grada s namjerom da se onde, kao u najprikladnijemu mjestu, tiskaju knjige na veliko veselje onih koji su ih željeli. GLAVINIĆ, *Historia Tersattana*, 136. O prijenosu tiskarskoga materijala iz Graza preko Ljubljane u Rijeku, koji se zbilo u listopadu 1621. godine, pisano je i u Fermendžinovim listovima prema FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620–1648, 3–4. Glaviniću su u procesu stjecanja carskoga dopuštenja i naloga za podizanje tiskare pomogli Juraj Shait (Graz) i o. Bonaventura Daumio (Beč). Usp. DEKOVIĆ, *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu*, 132).

²⁷ U nastavku teksta: Propaganda ili Kongregacija. Glagoljične knjige izdane pod okriljem Kongregacije za širenje vjere u Rimu otisnute su – dobro je poznato – prema modelu slova protestantske tiskare u Tübingenu. Usp. DAMJANOVIĆ, Tri najstarije tiskane hrvatske početnice, 20; BABIĆ, *Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste v 17. in 18. stoletju*, 60–61; ŽAGAR, Hrvatska pisma i pravopisi u 17. i 18. stoljeću, 358.

²⁸ PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 88.

²⁹ Glavinić u djelu *Historia Tersattana* navodi da je na odluku Kongregacije kardinala zasigurno utjecao I. T. Mrnavić, predloživši da se piše caru o premještanju tiskare u Rim, gdje je više stručnjaka. Bečki nuncij C. Caraffa dalje je požurio stvar. GLAVINIĆ, *Historia Tersattana*, 136; DEKOVIĆ, *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu*, 133–135.

³⁰ Prema FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620–1648, 5.

³¹ *Isto*.

se nalazio kod riječkoga kapetana,³² a 11. veljače 1626. godine i dodatni materijal koji je ostao u Grazu.³³

Nuncij C. Caraffa ponovno se iz Beča javio Propagandi 1. travnja 1626. godine s planom daljnega slanja materijala preko Ancone, glavne jadranske luke Papinske Države, u Rim. Tiskaru je u Anconi prema uputama Propagande trebao preuzeti gradski upravitelj. U tome pismu Caraffa priznaje da je, sukladno uputama Kongregacije, izrijekom pozvao Glavinića u Rim³⁴ iako je u veljači 1626. godine predložio i neke druge osobe, poput Atanazija Jurjevića, sposobne baviti se pripremama i izdavanjem glagoljičnih liturgijskih knjiga.³⁵ Početkom srpnja 1626. godine konačno su ostatci uraške tiskare dospjeli u Rim. Glavinić je, dakle, trebao biti reformator *novih* glagoljičnih liturgijskih knjiga.

U glasovitome pismu koje je Glavinić 11. siječnja 1626. uputio tajniku Propagande Ingoliju,³⁶ odnosno bečkomu nunciju,³⁷ može se primijetiti njegovo nezadovoljstvo odlukom o centralizaciji tiska slavenskih liturgijskih knjiga, ponajprije misala i brevijara, u Rimu. Usto je napomenuo da su ostatci protestantske tiskare, odnosno glagoljična i ćirilična slova, nepotpuni i da se s njima u prijevozu nesavjesno postupalo. Važno je primijetiti kako se navodi da je Glavinić već obavio posao prevođenja misala. Teško je reći u kojoj je mjeri Glavinić, koji je liturgijski bio vezan za latinski jezik, uspio sadržajno i jezično urediti crkvenoslavenski misal. Ipak, budući da nije službeno zatražena provjera teksta ni dozvola za izdavanje crkvenoslavenskoga misala, moguće je da je riječ samo o Glavinićevoj zamisli.

“Što se, pak, tiče tiskare koja se još nalazi u Rijeci [...], tamo su 24 kutije smještene u osam velikih sanduka, u kojima se zajedno nalaze jedna i druga slova, to jest ona svetoga Ćirila [ćirilica, op. a.] i ona svetoga Jeronima [glagoljica, op. a.].³⁸ Kada su naši uspjeli otići slova iz ruku krivovjeraca u gradu Tübingenu, gdje je tiskara napravljena, pomiješali su slova tako kaotično da njihovo razvrstavanje zahtijeva veliku spretnost i strpljenje. Također, taj se tiskarski materijal u jednoj kutiji, zbog slabe pažnje prenositelja, oštetiо [...]. Bog mi je svjedok da sam imao pomoć koja se tražila, tiskano djelo [sc. misal usklađen s tridentskim odlukama] već bi bilo gotovo jer je već prevedeno i nalazi se u mojim rukama. Bilo bi dobro da se reforma [sc. misala] napravi u Rijeci jer je ona gotovo u središtu ilirskih pokrajina, ali ako bi se već morala prenositi [...], taj posao neka ne prijeđe Anconu

³² “kapetan Rijeke upozorava da je predao ilirsku tiskaru preč. kapucinskom gvardijanu, a isti mi gvardijan piše i da ju ima u isporuci, htio sam naznačiti Vašoj Presvjetloj Svetosti da čekate njegove najblaže zapovijedi”, *Isto*, 6.

³³ “kako me je savjetovao kapucinski gvardijan iz Rijeke, da su mu osim osam kutija, dostavljene još i druge dvije kutije vezane za ilirsku tiskaru, a poslane od gospode iz Ljubljane, i mislim da se radi o onima iz Graza”, *Isto*, 7.

³⁴ “Kasnije sam pisao ocu Glaviniću da Sveta Kongregacija zapovijeda da mora doći u Rim noseći sa sobom misal i brevijar koje je popravio, jer će od Vaše Presvjetle Svetosti dobiti točne naredbe,” *Isto*, 7.

³⁵ *Isto*, 6–7.

³⁶ *Isto*, 10–11; BOGOVIĆ, *Glagoljica: bitna odrednica hrvatskog identiteta*, 159.

³⁷ Pandžić tumači da je pismo ipak upućeno bečkomu nunciju (koji je u to doba bio msgr. Caraffa), a ne predstojniku Propagande (koji je u to doba bio kard. Ludovisi), kako stoji kod Fermendžina, te da ga je nuncij dalje otposlao Propagandi, i to 28. siječnja 1626. Usp. PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 89.

³⁸ Usp. GLAVINIĆ, *Historia Tersattana*, 136.

zbog toga što bi radi rasprostranjenosti tih knjiga [sc. planiranih novotiskanih misala za hrvatske glagoljaše] to Rimu bio dvostruki trošak.”³⁹

Na drugome mjestu istoga pisma Glavinić najzad jasno ističe da je problem bio u nedolaženju obećanih carskih sredstava kojima bi se platili obučeni suradnici, ali i papir te sav potreban materijal, stoga je “posao [oko tiskare, op. a.] do današnjeg vremena, zbog manjka novca, a ne sposobnosti ili marljivosti, ostao zaustavljen”⁴⁰.

U motrenoj prepisci između tajnika Propagande i Glavinića iskrsnulo je pitanje odabira pisma kojim bi se tiskale obredne knjige. Glavinić u pismu datiranu 11. siječnja 1626. godine napominje da je protestantska tiskara imala i ćirilica i glagoljična slova, ali izričito ističe da bi misal trebalo otisnuti *glagoljicom*. U hrvatskim (*ilirskim*) krajevima funkcionalno se razlikuju slavenske azbuke. Glagoljica je prije svega bila liturgijsko pismo, pismo rimskoga obreda na crkvenoslavenskome jeziku, ali i pismo hrvatskoga jezika na prostoru lijevo od Vrbasa i desno od Krke. Ćirilica je pismo u pragmatičnoj uporabi na prostoru lijevo od Krke. Svećenici glagoljaši nikad nisu razmatrali mogućnost da slijede rimski obred na ćirilicnome pismu. Osim toga, na europskome jugoistoku na kojem je ćirilica dominantno pismo, ćirilica se od jezika do jezika razlikovala po obliku, sastavu i funkciji. Unatoč tomu važno je zapaziti da se kod Glavinića i drugih aktera uključenih u proces pripremanja novih liturgijskih knjiga prepoznavala potreba zahvaćanja što širega konfesionalno razjedinjenoga /južno/slavenskog prostora pa bi nove liturgijske knjige mogle i u tome smislu pomoći ne samo grkokatolicima nego i u privlačenju pravoslavnih vjernika Katoličkoj Crkvi.⁴¹

Ta će se početno unionistička ideja prometnuti u jasno definiran i vrlo važan zadatak novije povijesti glagolizma, posebice tijekom druge polovice 19. stoljeća kad se razvijala hrvatska *cyrillomethodiana*, koju su kao javni pokret i znanstvenu disciplinu programirali biskup Josip Juraj Strossmayer te kanonik i povjesničar Franjo Rački.⁴² Tijekom 17. stoljeća Rim se prema hrvatskim, ali i drugim slavenskim krajevima očitovao dvama različitim pristupima. Prvi pristup, temeljen na crkvenoslavenštini, bio je usmjeren prema pravoslavnome Istoku, posebno prema unionistima u Habsburškoj Monarhiji i Poljsko-Litavskoj Uniji. Drugi pristup odnosio se na balkanski prostor i kršćane pod osmanskom vlašću. U tom se slučaju Rim oslanjao na “općeni bosanski” jezik, kako se često nazivala štokavština u tadašnjim izvorima prema središnjem

³⁹ FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620–1648, 11.

⁴⁰ Isto, 10.

⁴¹ Glavinić je upozorio Beč na inicijalnu opasnost: crkvenoslavenska liturgija slavenskih (hrvatskih) katolika nalazi se u toliko lošem stanju da neki pristupaju pravoslavcima. HERCIGONJA, Franjo Glavinić (1585–1652): život i djelo: pogovor, 143. Knjige su nedostupne, nisu ni reformirane, a školovanih je svećenika sve manje, pogotovo onih koji uz svoj *ilirski* poznaju latinski i talijanski jezik. Slično se širenja pravoslavlja u Dalmaciji bojava M. Karaman u 18. stoljeću, usp. PEDERIN, Autograf Rusičeve polemike protiv Karamana i njegovo značenje kao prvog spisa o književnom prevođenju kod Hrvata, 104. Levaković je, dajući prednost glagoljici, prvo htio tiskati knjige na svim trima pismima, potaknut naravno pridobivanjem pravoslavaca, ali i činjenicom da su mnogi katolici zbog nedostatka knjiga slavenskoga obreda, prema tvrdnjama Levakovića, prešli na pravoslavlje i protestantizam, usp. BARIŠIĆ, Rafael Levaković i crkvena unija, 52–53.

⁴² Usp. LUKIĆ, *Ćirilometodska baština u hrvatskom javnom životu 19. stoljeća (Filološki i kulturološki kontekst)*, 15–35.

dijelu toga govornog prostora (Bosanski pašaluk), koji je bio najraširenije narječje južnoslavenskoga prostora.⁴³

Pismovno gledano, iz rimskoga očišta, za prvi prethodno navedeni pristup, barem u užem liturgijskom pogledu, veže se glagoljica, dok je druga opcija svoju komunikativnost prepoznavala u latiničnome i zapadnoćiriličnome pismu. Ideja hrvatske tropismenosti tako se nastojala nositi s novovjekim kušnjama.⁴⁴ Ovako je taj problem sagledavao Glavinić nazivajući najstarije slavensko pismo prvi put glagoljicom – “glagoliza”,⁴⁵ držeći da je upravo ono, u skladu s hrvatskom liturgijskom tradicijom,⁴⁶ jedino prikladno za knjišku liturgijsku reformu: “u ilirskim zemljama postoje dvije vrste slova: jednu je pronašao sveti Ćiril i zove se ćirilica, drugu je izumio sveti Jeronim⁴⁷ i zove se glagoljica te su ta slova međusobno bitno različita kao što su hebrejska različita od latinskih. Na onoj svetoga Jeronima slave se i izgovaraju božanske službe, a na onoj svetoga Ćirila tiskaju se neke knjižice poput oficija, katekizama i drugih koje nisu izravno vezane uz božanski kult. Ona svetoga Ćirila upotrebljava se u Bosni, Bugarskoj i turskoj zemlji. Ona sv. Jeronima za katoličku oblast i još u ponekim mjestima u Turskoj, iako rijetko. Sada neka Vaša Presveta i Prečasna Svetost ne dopusti da se u spomenutome ćirilichnom pismu,⁴⁸ provede ova reforma, kako to mole Rim određeni Bosanci, jer bi se djelo toliko mizerno iskvarilo da se ne bi ostvarila reforma, već kaos u Crkvi Božjoj; toliko što se tiče reforme.”⁴⁹

Glavinićev je nastavljatelj Rafael Levaković, također član Hrvatsko-bosanske provincije Sv. Križa, brzo po dolasku u Rim 1626. godine, iznio svoje konkretne stavove, držeći – za razliku od Glavinića – da bi nove (liturgijske) knjige trebalo otisnuti i glagoljicom i ćirilicom. Na taj bi se način prema njegovu mišljenju zadržala pozornost unionista, ali i pravoslavaca. Ni latinicu ne treba zanemariti jer su mnogi svećenici u našim krajevima,

⁴³ TAFRA, Kroatistička standardološka propitivanja, 36; BLAŽEVIĆ KREZIĆ, *Književnimi radnjami za Crkvu i Domovinu*, 210.

⁴⁴ Usp. ŽAGAR, Hrvatska pisma i pravopisi u 17. i 18. stoljeću, 344. Tropismenost su promovirali i hrvatski protestanti u Urachu objavljujući knjige glagoljicom (13/14), ćirilicom (8) i latinicom (9). Usp. JEMBRIH, Pogovor uz pretisak glagoljskoga Novog testamenta (1562), 524; DAMJANOVIĆ, *Novi filološki prinosi*, 50; KUŠTOVIĆ, Filološka proučavanja hrvatskih protestantskih tekstova, 238. Samo su dva naslova, međutim, otisnuta svim trima pismima: *Katekizam* i *Postila*. Usp. DAMJANOVIĆ, *U potrazi za književnim jezikom*, 144.

⁴⁵ DAMJANOVIĆ, *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, 52.

⁴⁶ Slična razmatranja iznio je Dragutin Antun Parčić u raspravi *Za obstanak glagoljice* 1882. godine. Od 1754. godine kad je objavljena konstitucija *Ex pastoralis munere* pape Benedikta XIV. pa sve do rimskih dekreta iz 19. i 20. stoljeća, primjerice onih iz 1892., 1898. i 1906. godine, Rim je katolike “slavenskoga obreda” obvezivao na uporabu temeljnih liturgijskih knjiga tiskanih na crkvenoslavenskome jeziku i glagoljici, tj. nije dopuštao uporabu hrvatskoga (narodnoga) jezika (uz latinicu) u liturgiji.

⁴⁷ Ne treba nas čuditi Glavinićevo pristajanje uz jeronimsku teoriju o postanku glagoljice, odnosno povezivanje ćirilice s Konstantinom Ćirilom. VONČINA, Integracijska težnja u grafijskom sustavu Glavinićeva Cvita Svetih, 365. Slična će stajališta, očito s razlogom, tijekom 18. stoljeća ponavljati i drugi prireditelji novocrkvenoslavenskih glagoljičnih knjiga. Tako je Matej Karaman u svojem *Bukvaru* (1739., 1753., 1763., 1788.) imenovao Konstantina Ćirila autorom ćirilice, a sv. Jeronima autorom glagoljice, DAMJANOVIĆ, *Nadbiskup Mateo Karaman i njegov Bukvar*, XIII. Ipak, i Bartol Kašić znao je da se Jeronim ne može povezati s autorstvom glagoljice jer taj crkveni otac nema nikakve veze sa slavenskim/hrvatskim življem koji na prostor njegova podrijetla dolazi nekoliko stoljeća kasnije, ŽAGAR, *Uvod u glagoljsku paleografiju I*, 63.

⁴⁸ Ingoli je bio sklon čistoj (staroj) ćirilici pa čak i brzopisnoj ćirilici, v. JURIC, Pokušaj Zbora za širenje vjere god. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo, 147.

⁴⁹ FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga, 10–11; usp. DEKOVIĆ, *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu*, 135–136.

ističe Levaković, zaboravili glagoljicu i ćirilicu.⁵⁰ Propaganda je 9. studenoga 1626. godine razmotrila Levakovićeve prijedloge i osnovala odbor zadužen za sastavljanje i tiskanje liturgijskih knjiga koji je imao tri člana: Ivana Tomka Mrnavića, Rafaela Levakovića i Franju iz Kotora. Na sjednici 18. prosinca 1626. godine Propaganda je odlučila knjige tiskati glagoljicom (pismom sv. Jeronima), dok će se povezano s ćirilničnim tiskom zatražiti mišljenje dalmatinskih biskupa. Pitali su ih treba li iste knjige tiskati glagoljicom i ćirlicom, odnosno treba li ćirlicom otisnuti samo grčku liturgiju prevedenu na *ilirski* (crkvenoslavenski, op. a.) jezik. Levakovićeva latinica postupno se prestaje isticati, barem za temeljne liturgijske knjige. Glede ćirilice, svakako se u prvome redu mislilo na staru, istočnu ćirilicu, rabljenu u liturgijskim knjigama pravoslavnih Slavena, a ne na zapadnu, kakvom su se služili i Hrvati, premda ne u bogoslužju. Ingoli, tajnik Propagande, zatražio je o tome 28. svibnja 1627. godine mišljenje zadarskoga nadbiskupa⁵¹ napominjući da ima onih koji se zalažu samo za misalsku ćirilicu jer se njome pokriva veći slavenski prostor pa i racionaliziraju troškovi. Sjetimo se da je Glavinić u pismu 11. siječnja 1626. godine već spominjao takve isključive ćirilne zahtjeve te da im se protivio. Argumenti za tiskanje novih slavenskih liturgijskih knjiga samo na ćirilici bili su: racionalizacija troškova, činjenica da ćirilica pokriva veći dio slavenskoga govornog područja te pretpostavka da bi svećenici glagoljaši lako naučili ćirilicu, što bi moglo približiti Rimsku Crkvu pravoslavnim vjernicima. Potonja ideja pokretat će i neke ćirilometodijance u 19. stoljeću. Čak je i Parčić pred sam izlazak misala, kad se činilo da njegova gorljiva zalaganja za glagoljicu u Rimu neće uroditi plodom, smatrao da priliku treba dati – doduše građanskoj, ne i staroj crkvenoj – ćirilici.⁵²

Na sastanku Propagande održanu 5. lipnja 1627. godine razmatrani su odgovori pristigli iz različitih biskupija te je zaključeno da su sve prethodno donesene odluke valjane i izvedive. Na istome se sastanku u vezi s pripremom slavenskih knjiga prvi put spominju ukrajinski unionisti (Ruteni), konkretno njihov prokurator – bazilijanac o. Nikola Novak ili Novatius.⁵³ Među unionistima koji su bili uključeni u proces pripreme slavenskih knjiga

⁵⁰ PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 91–92.

⁵¹ Odgovor stiže u srpnju iste godine s jasnom napomenom zadarskoga nadbiskupa da se treba misliti samo na glagoljaše i glagoljicu jer se ćirlicom ionako neće moći privući pravoslavni vjernici, BARIŠIĆ, Rafael Levaković i crkvena unija, 53. Splitski pak nadbiskup Sforza Ponzoni i osorski biskup Cezar Nardi bili su samo za ćirilicu, dok su neki poput ninskoga i rapskoga biskupa zastupali ideju dvopismenih knjiga (glagoljičnih i ćirilinih). Usp. JURIC, Pokušaj Zbora za širenje vjere god. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo, 145–147; PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 95. Krčki biskup Alojzije Lippomani, očekivano, bio je samo za glagoljicu.

⁵² Usp. LUKIĆ, *Polemike oko jezika i pisma liturgijskih staroslavenskih knjiga u 19. st.*, 283–292, BLAŽEVIĆ KREZIĆ, *Književnimi radnjami za Crkvu i Domovinu*, 75–80. Zagovaratelj ćirilice poput senjsko-modruškoga biskupa J. J. Posilovića i filologa Ivana Milčetića često su bili pristaše latinice (i/ili obrnuto). Potonji je Parčićevu obranu glagoljice, a poslije i slamanje njegove volje, usporedio s Levakovićevim posustajanjem u oblikovanju jezika brevijara (1648.): “Odobre li u Rimu porabu latinice, koju, kako sam mogao razabrati na mom putu prošlih jesenskih praznika, većina svećenstva zagovara, uvjeren sam, da će popustiti g. Parčić u tom pitanju glede pisma, kao što je u XVII. veku popustio Levaković glede jezika”. MILČETIĆ, O novom izdanju hrvatskih liturgičkih knjiga, 264–266; 281–282; 296.

⁵³ PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 94, više o Nikoli v. u SGAM-BATI, Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u 17. stoljeću, 103–122, ovdje 107–108, 120 (v. i tamo navedene arhivske dokumente).

spominju se i Vasilij Novak, Filip Borovik, Josafat Isaković te biskup Metod Terlecki (u vezi s djelovanjem Rafaela Levakovića), uglavnom redovnici bazilijanci.⁵⁴

Krajem 1627. godine kardinal Guido Bentivoglia imenovan je (prvim) predstojnikom Propagandine tiskare. Nakon toga sazvan je sastanak stručnjaka i potencijalnih priređivača novih slavenskih liturgijskih knjiga. Sastanku održanu 1. prosinca 1627. prisustvovali su Ivan Tomko Mrnavić, fra Rafael Levaković i ukrajinski bazilijanac o. Nikola Novak, dok o. Proficije nije bio prisutan zbog bolesti. Mrnavić i Levaković snažno su podržavali glagoljicu, dok je o. Nikola Novak zagovarao ćirilicu. Također su na sastanku razmotreni odgovori hrvatskih biskupa na pitanje o tome kojim bi pismom trebalo tiskati nove liturgijske knjige. Zadarski nadbiskup argumentirao je zašto bi knjige trebale biti tiskane glagoljicom, dok su rapski i ninski biskup smatrali da bi ih valjalo tiskati glagoljicom i ćirilicom. Splitski nadbiskup te osorski i smederevski biskup iznijeli su razloge zašto bi trebalo odabrati ćirilicu.⁵⁵ Iako su Mrnavić i Levaković usmjeravali Bentivoglija prema glagoljici, na općem Propagandinu sastanku, održanome 17. prosinca 1627., na kojem je prisustvovao i papa, ipak je odlučeno da se knjige tiskaju na oba pisma, počevši s misalom na glagoljici “jer je potrebniji da se sačuva i proširi vjera katolička”⁵⁶.

Slične su odluke zatekle glagoljaša Parčića u 19. stoljeću kad je, također, bio osnovan odbor za izradbu glagoljskih liturgijskih knjiga.⁵⁷ Na poticaj biskupa Strossmayera u rad odbora uključili su se mnogi stručnjaci, iako se poslu svesrdno predao samo jedan čovjek – filolog Dragutin Antun Parčić. Kao da se i u tome slučaju povijest 17. stoljeća zrcali u povijesti 19. stoljeća: dva stoljeća ranije također je bio osnovan odbor, kojemu je predsjednikom bio Ivan Tomko Mrnavić, no realizacija svih zadataka pala je samo na Levakovićeva leđa. Kako su Parčiću, doduše pred sam kraj, pomagali Stjepan Ivančić, Ivan Broz i Ivan Radetić, tako su uz Levakovića najprije bili Franjo iz Kotora, profesor teologije iz rimskoga franjevačkog samostana Aracoeli, pa Bugarin Petar Bogdan Bakšić, a od 1630. godine njegov subrat fra Danijel Grozdek,⁵⁸ za kojega Jagić pretpostavlja da je mogao biti kajkavcem,⁵⁹ baš kao i Levaković, dok je J. Hamm u *Levakovićevu misalu* među prvim prepoznao izražene kajkavizme.⁶⁰

⁵⁴ U 18. st. istaknuli su se u istome poslu Inocentij Piechovič i Maksimilijan Zavadzki (u vezi s djelovanjem Mateja Karamana) te Ciprijan Žohovski (u vezi s djelovanjem Ivana Paštrića), također redovnici bazilijanci. SGAMBATI, Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u 17. stoljeću, 106.

⁵⁵ JURIC, Pokušaj Zbora za širenje vjere god. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo, 148–150.

⁵⁶ *Isto*, 154.

⁵⁷ LUKIĆ, *Ćirilometodska baština u hrvatskom javnom životu 19. stoljeća (Filološki i kulturološki kontekst)*, 29–31.

⁵⁸ “1630. 15. travnja u Rimu. O. Rafo Levaković moli Propagandu, da mu dade napraviti jedan habit i da mu pošalje jednog druga za posao tiskarski itd. // (...) Referente Domino cardinale Caietano sancta Congregatio mandavit per commissarium ordinis minorum de observantia scribi provinciali Bosnae-Croatiae, ut mittat Romam fratrem Daniele Grozdek laicum, eidem fratri Rafaeli Croato impressioni missalis illirici incumbenti pro socio, ‘budući da je bio pozvan u Bugarsku od biskupa grada Sofije (Elia/Ilija Marinić), otac (Pietro Bogdano Bakšić), drug kojeg je imao i koji mu je pomagao pisati i slagati misal’ (...)”. FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagoljskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih, 21–22.

⁵⁹ JAGIĆ, *Hrvatska glagolska književnost*, 42.

⁶⁰ HAMM, Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima, 216; usp. HOLJEVAC et al., Prilog proučavanju jezika hrvatskih misala iz 16. i 17. stoljeća, 151–164, ovdje 153–154.

Zadarski nadbiskup brzo je obaviješten o Levakovićevu napredovanju na misalskome izdanju: 14. kolovoza 1628. godine osam je probnih listova već bilo na raspolaganju. Završetak tiska uskladio se sa završetkom 1631. godine. Venecijanski tiskar Marco Ginammi uključio se u posao sada samo kao prodavač nove knjige, koja je trebala dospjeti do naših krajeva.⁶¹ Ondje nije dočekana s oduševljenjem, najprije jer je bila preskupa (*Levakovićev misal* stajao je 21 venecijansku liru), a onda jer je prijevod obilovao nerazumljivim i nezgodno uporabljenim riječima, što je – dugo se braneći od napada – na kraju Ingoliju priznao i sam Levaković.⁶²

Valja reći da konkretna slovná (grafička) rješenja, koja predstavljaju sponu *Konzul – Levaković*, neće biti predmetom analize ovoga rada (npr. slovo šta s trima točkicama itd.). Njima je studiju posvetila Vanda Babić, napominjući da su Levakovićev *Bukvar* iz 1629. i *Misal* iz 1631. godine grafički i pravopisno zasnovani na ustaljenome sustavu protestantskih glagoljičnih izdanja Stipana Konzula Istranina i – premda su se kasnija ukrajinizirana izdanja udaljila od te prvobitne veze – svejedno su zadržala Konzulov princip oblikovanja novih glagoljičnih grafema (“postojeći glagoljski znak + *signum superscriptum*”).⁶³

2. Jezična koncepcija poslijetridentskih liturgijskih knjiga hrvatskih glagoljaša

Otprije je poznato da je Glavinić stekao zavidnu filozofsko-filološko-teološku naobrazbu, ali i to da nije bio glagoljaš praktičar.⁶⁴ Norma hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, sučeljena s vernakularom, morala mu je biti poznata bez obzira na to što naša književnojezična tradicija nije u toj struji razvijala normativističku literaturu, a konkretnije su informacije o jezičnoj politici i jezičnome uređivanju glagoljičnih knjiga, postizanju jezične točnosti i razumljivosti prijevoda zabilježene tek kod Šimuna Kožičića Benje i u – za fokus našega rada bitnoj – protestantskoj književnojezičnoj namisli.⁶⁵ Koliko je bio vješt u razaznavanju jednoga, drugoga i/ili trećega, ne možemo danas sa sigurnošću odrediti.⁶⁶ Znamo ipak da su se stavovi jezične koncepcije po kojoj je htio urediti liturgijske knjige s vremenom mijenjali. Kad je Propaganda preko bečkoga nuncija pozvala Glavinića u Rim, on je

⁶¹ Naime, u ožujku 1627. ponudio se otisnuti glagoljični misal u Veneciji, usp. FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620–1648, 16–17.

⁶² Usp. PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 97; TRUNTE, *Staroslavenska riječ*, 400. Navodi se podatak o pismu bašćanskoga župnika Marka Rodovića (Randića) Rafaelu Levakoviću od 4. lipnja 1636. u kojem se opisuje otpor prema njegovu misalu. Godine 1637. Levaković je putovao područjem Senjsko-modruške biskupije s ciljem popularizacije svoga misala (usp. ŠTEFANIĆ, *Glagoljica u Rijeci*, 413; DEKOVIĆ, *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu*, 145). Također, u pismu od 28. travnja 1637., upućenom Propagandi, Levaković bilježi poteškoće u vezi s prihvaćanjem misala u senjskoga i riječkoga klera, iz čega se također zaključuje da je Propaganda pozorno pratila recepciju novih liturgijskih knjiga među onima koji se drže rimskoga obreda na (staro)slavenskome jeziku. FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga, 26–27; usp. ŠTEFANIĆ, *Glagoljica u Rijeci*, 413; DEKOVIĆ, *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu*, 145–146.

⁶³ BABIĆ, Rafael Levaković i njegova povezanost uz hrvatsku protestantsku glagoljsku tradiciju, 137–149.

⁶⁴ BOGOVIĆ, *Glagoljica: bitna odrednica hrvatskog identiteta*, 158.

⁶⁵ ŽAGAR, Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tiskanih izdanja Šimuna Kožičića Benje, 119; ETEROVIĆ, Sintaktičke razlike između glagoljičkoga i ćirilčkoga izdanja hrvatskoga protestantskog prijevoda Novoga testamenta, 75–76; DAMJANOVIĆ, *U potrazi za književnim jezikom*, 145, 173.

⁶⁶ JAGIĆ, *Hrvatska glagolska književnost*, 40–41; HERCIGONJA, Jezik i stiletika Glavinićevih spisa, 188–189; VONČINA, Integracijska težnja u grafijskom sustavu Glavinićeva Cvita Svetih, 368.

10. travnja 1626. potvrdio dospijeće toga poziva, izloživši svoj drugotni plan popravljjanja liturgijskih knjiga, koji se od onoga sročenoga u pismu 11. siječnja 1626. itekako razlikuje. Početkom 1626. godine Glavinić drži da se jezik novih liturgijskih knjiga ne bi smio (previše) udaljavati od svoje crkvenoslavenske matice (staroga književnoga *ilirskog* jezika).⁶⁷ Osvrćući se na molbe svećenika glagoljaša, ističe da je misal reformirao držeći do savjeta najvećih stručnjaka s područja (katoličkoga) staroslavenskoga bogoslužja. Ako se njegov dosadašnji rad i ne uzme u razmatranje, svakako treba ostati pri stručnjacima koji dobro poznaju latinski, talijanski i hrvatski crkvenoslavenski – tj. *ilirski* – jezik i pripadajuća pisma: “Na ilirskome, odnosno slavenskome jeziku, davno zvanome sarmatski⁶⁸ jezik slavi se misa, govore se božanske službe i podjeljuju presveti sakramenti po Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, Liburniji, otocima i djelomično priobalnim jadranskim mjestima, a po cijelom Vinodolu isključivo. No, s obzirom na to da je prošlo već 96 godina od kada ti misali i brevijari nisu reformirani ni ponovno tiskani, a što je davno prije Koncila, naravno da oni sadrže bitne pogreške i nedostatke u pogledu rubrika i drugih nužnih dodataka. Budući da tako stoje stvari, prošle su već otprilike tri godine otkako su me redovnici i vjernici Ilirika zamolili da se prihvatim reformirati ih. Tako učinih, s velikom sam ih marljivošću i trudom reformirao i ponovno sam napisao cijeli misal, savjetujući se s najvećim stručnjacima tih krajeva. [...] *Prvo*, nužno je da oni koji budu radili na toj reformi i koji budu prevodili s latinskoga na ilirski budu stručnjaci za latinski, talijanski i ilirski jezik, kao i u pismu istih. *Drugo*, važno je da se jezik svetoga Jeronima ne izbaci u potpunosti, kako bi to neki željeli, jer je on, iako doista vrlo star, isto tako otajstven.”⁶⁹

No, Glavinićev stav o tome kako bi jezično trebale biti uređene liturgijske knjige mijenjao se tijekom vremena. Otprilike tri mjeseca nakon što je Propaganda preko bečkoga nuncija pozvala Glavinića u Rim, on je 10. travnja 1626. godine potvrdio primitak toga poziva. Budući da je još uvijek bio spreman otići u Rim, iznio je plan za popravljjanje liturgijskih knjiga koji se znatno razlikuje od prethodno navedenoga: “kažem da je s time vrlo u skladu, štoviše nužno, da se sastanu četvorica ili čak petorica ljudi učenih i vičnih

⁶⁷ Rukopis Glavinićeva prijevoda misala i brevijara nije sačuvan i njime ne raspolazemo.

⁶⁸ Usp. argumente Stjepana Rusića, Karamanova oponenta iz 18. stoljeća, koji bosanski, njegovan u knjigama dalmatinskih i dubrovačkih pisaca, drži polazišnim (slavenskim) idiomom, tzv. *lingua mater* (Karamanu je to crkvenoslavenski jezik ukrajinskih grkokatolika i pravoslavnih Rusa): 1. slavenski je jezik jezik Sarmata koji se – zbog umijeća ratovanja – nazivaju i Slavima, Slavenima, Slovanima i Slovincima (Slavnima); 2. taj se jezik u Dalmaciji, zvanio Ilirik, pojavio u 6. i 7. stoljeću, ali je ondje bio prisutan i prije toga vremena te je poznat pod nazivima *slavenski*, *slovanski*, *dalmatinski* i *ilirski*; 3. prije toga razdoblja i pojave imena *Slaven* neki su Sarmati, poznati kao *Geti* i *potomci Magoga*, došli u Traciju pa su ondje, živeći u zajedništvu s Grcima, iskvarili svoj jezik pretvorivši ga u *geto-tracijsko-grčki govor*; 4. jedan je Tračanin, nastavlja Rusić, preveo *Bibliju* na “ćirilicu” koristeći se getskim, tračkim i grčkim jezičnim elementima, što je dovelo do stvaranja jedinstvenoga slavenskoga književnog jezika, bitno različita od prethodno spomenutoga slavenskoga, i to onoliko koliko se “najbarbarskiji jezik Napuljskoga Kraljevstva razlikovao od rimskoga ili toskanskoga govora”. JAPUNDŽIĆ, *Matteo Karaman (1700–1771) – Arcivescovo di Zara*, 85; PEŠUT, Goti koji su i Slaveni (Gothi qui et Sclavi) 301; BOGOVIĆ, *Glagoljica: bitna odrednica hrvatskog identiteta*, 186. Inače, poslijetridentska crkveno-lingvistička filozofija drži do termina *lingua mater* te u njemu prepoznaje neki od svetih jezika koje je Bog stvorio odmah po rasapu Babilona. Ti jezici stoga se smiju upotrebljavati u liturgijskim knjigama, a papa ih ima odobriti. V. i pojam *reformnokatolički ilirizam*, koji je u nas obrađen (i) u djelima Franje Glavinića i Ivana Tomka Mrnavića. BLAŽEVIĆ, *Ilirizam prije ilirizma*, 152–156.

⁶⁹ FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga, 10; DEKOVIĆ, *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu*, 135–136.

jeziku, iz kraljevstava i provincija u kojima se govori najpravičniji idiom, to jest, u Hrvatskoj, Dalmaciji, Liburniji, Istri i Bosni, jer bi iz njihovih savjeta, rasprava, revizija i ispravaka moglo proizići savršeno djelo, znatnoga dosega i prilagođenim najširemu ukusu (...); vršeći mnogo puta i tijekom mnogo godina službu franjevačkoga ministra i apostolskoga propovjednika u provincijama Bosne, Hrvatske i Kranjske, vidio sam i čuo kako ljudi kritiziraju i odbacuju određena djela učenih i važnih osoba, ni zbog čega drugoga nego zbog toga što su se željeli izražavati više na jeziku vlastite provincije nego na onome koji je u ilirskim krajevima uobičajeniji, upravo sveopći. U vezi s time (i molim za oprost ako dosađujem), navest ću neke ne da omalovažim njihova čestita djela, koja poštujem, već da pokažem stvarnost njihova [prostorno] ograničena dosega: ilirski misal reformiran po rimskome [obredu] od prečasnoga monsinjora Šimuna Kožičića, biskupa zadarskoga, djela Marka Marulića Splićanina, Budinićevi psalmi, djela monsinjora Kristofora Dubrovčanina⁷⁰ Hrvati, Slaveni, Istrani, Kranjci i Bezjaci zanemaruju tako da su ona prepuštena samo onima [tj. čitaju ih samo oni] koji su skloni govoriti dalmatinski ili dubrovački. S druge strane, Dalmatinci, Liburni i Istrani zanemaruju djela Bosanaca, Bezjaka i Kranjaca; ali budući da im nedostaje rasprostranjenost kojoj bi pristojao marljivo izrađen i vjeran prijevod poslanica i evanđelja, fra Ivan Bošnjak⁷¹ od Manje braće, prošle godine kada sam se našao u Veneciji da bih tiskao jedno svoje latinsko djelo, po zahtjevu tiskare je uprostio prijevod koristeći uobičajeni govor [tj. uobičajen u ilirskim krajevima], a krivovjerci iz grada Tübingena, da bi prijevod Staroga i Novoga zavjeta učinili općenitije uspješnim [tj. raširenijim] u ilirskoj naciji, okupili su šest osoba, dvije iz Hrvatske, jednu iz Dalmacije, jednu iz Liburnije, jednu iz Istre i jednu iz Kranjske, koje su napravile tako ugodan prijevod koji bi svima bio mio da nije toliko kompromitiran krivovjerkom. [...] Saznanja sam i da sada u Rimu nema ni Hrvata ni Slavena ni Liburna ni Istranina, niti u čitavome Carstvu ijednoga profesora ilirskoga govora i pisma, osim Tonka[!] Dalmatina, čak ni u ovim našim krajevima koji su gotovo središte toga jezika na kojemu se slavi [misa], jer da ih ima, ja bih to znao. Vi znate da će odmah po završetku reforme biti nužno ukinuti stare knjige, kao i one koje su se tiskale prije koncila, radi ujednačenosti *Crkve* i također smanjenja troškova; i u slučaju da djelo bude takvo da naginje govoru jednoga *Kraljevstva* ili provincije, druga *Kraljevstva*, umjesto da zahvale, mogla bi zamjeriti, naravno da bi se nama prigovaralo, jer ih o tome nismo pravodobno obavijestili. Zaključujem, stoga, Presvjetli Gospodine, da ću rado doći, a ako hoćete doći će sa mnom i ostala trojica – jedan Hrvat, drugi Liburnjanin, treći Istranin ili pak Slaven, koji će rado poći ako im budu provideni putni troškovi; tako će djelo, budući da ima biti vječno, slavno uspjeti, a ako mi se naloži drugačije, postupit ću prema uputama ...”⁷²

⁷⁰ Kristofor Dubrovčanin (prva pol. 15. st. – 1499.) bio je modruški biskup, možda ili vjerojatno povezan s izdavanjem glagoljičnoga misala (1483.) i brevijara (1491.). Usp. PUTANEC, Franjo Glavinić (1585–1652) i glagoljsko tiskarstvo 15. i 17. stoljeća, 310–311.

⁷¹ Riječ je o Ivanu Bandulaviću, franjevcu Bosne Srebrene, koji je 1613. godine objavio *Pištole i evanđelja priko svega godišta*, djelo koje je doživjelo dvadesetak izdanja.

⁷² FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga, 12–13; DEKOVIĆ, *Istraživanja o riječkom glagoljaškom krugu*, 138.

Vjerojatno nadahnut protestantskom koncepcijom,⁷³ pa i stavovima Ivana Tomka Mrnavića, zagovara ideju stručnoga odbora s trima, četirima osobama (do njih pet) iz raznih hrvatskih krajeva “gdje je jezik najpravičniji”, što bi značilo naslanjanje na narodni govor i pospješivanje razumljivosti.⁷⁴ Da su bile provedene njegove drugotne ideje, liturgijske bi knjige u 17. stoljeću tiskane glagoljicom bile kroatizirane, a ne ukrajinizirane/rusificirane/istočnoslavenizirane.⁷⁵ Poznato je da je Glavinić liturgijske knjige kanio urediti u pučkojezičnome izričaju, moguće prema (novo)štokavskoj stilizaciji,⁷⁶ slijedeći (i) književnojezičnu koncepciju Bartola Kašića, koji je dotada već bio objavio svoju vernakularnu gramatiku (1604.), poslije *Ritual* (1640.) i *Lekcionar* (1641.), a takav mu je bio i neobjavljen prijevod *Biblije*, pa čak možda i misala.⁷⁷ No, točnije bi bilo tvrditi da je Glavinić na tragu glagoljaške tradicije zapravo težio oblikovanju hibridnoga književnog (i liturgijskog) jezika

⁷³ Na protestante su se osvrtni i ćirilometodijanci 19. stoljeća pa neka navod Ivana Milčetića posvjedoči što su o protestantskome književnojezičnom projektu tada imali za reći: “Ako li je ponješto zavladao u hrvatskih župah pučki hrvatski jezik na očevidnu korist katolicizma, ne znam, za što se nebi pošlo dalje, pak uvelo i u misal narodni jezik. Toga radi meni je neponjatno, kako može g. kanonik Parčić, koga moram duboko štovati, nazivati prijedlog Rozin (Stjepana Rusića, op. a.) drzovitošću, a širenje liturgičkih knjiga u živućem govoru zlosretnim običajem. Poznato je koliko je koristio protestantizmu primjer Luterov – pučki jezik u liturgiji – a uvjeren sam, da ne bi nego koristio i katolicizmu.” MILČETIĆ, O novom izdanju hrvatskih liturgičkih knjiga, 294.

⁷⁴ Usp. PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 90; KATIČIĆ, Hrvatski jezik u 17. i 18. stoljeću obuhvaćen jednim pogledom, 19.

⁷⁵ Zanimljivo bi bilo usporediti dvije sedamnaestostoljetne riječke koncepcije liturgijskoga jezika – Glavinićevu iz prve i šćavetansku Manzinovu iz druge polovice 17. stoljeća, posebice s obzirom na čakavsku osnovicu, otvorenost inonarječnim obilježjima (pogotovu štokavskom nasloju) i, dakako, s obzirom na udio hrvatskih crkvenoslavenskih – tradicijskih – elemenata, usp. HOLJEVAC, *Missal hervaski* Jurja Manzina u kontekstu nastanka ‘šćavetanskih’ misala, 129–144; DEKOVIĆ, *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu*, 139, 148–150. Popularnost šćaveta, u značenju pučkojezičnoga latiničnog lekcionara, ali i kroatizacije misala i brevijara, unutar glagoljičnoga sociolingvističkog kompleksa znatno je zahvatila – za razliku od Krčke – upravo Senjsko-modrušku biskupiju i dijelove Pulske biskupije pod habsburškom vlašću od 17. st. naovamo, a osobito bjelodano kod biskupa M. Ožegovića, V. Soića i J. Posilovića u 19. stoljeću, BOZANIĆ, *Biskup Mahnić, pastir i javni djelatnik u Hrvata*, 50.

⁷⁶ Valentin Putanec tvrdi da je zagovaranje “bosanskoga” jezika (štokavštine) bjelodano u njegovu pismu od 10. travnja 1626. iako ga Glavinić izrijeckom ne spominje, kao što to primjerice čini mletački nuncij u pismu od 8. ožujka 1627. navodeći angažman kuće Ginammi (“riječ i rečenice štokavštine, kao najuniverzalnije, jer to je Toskana svih tih provincija”). Usp. PUTANEC, Franjo Glavinić (1585–1652) i glagoljsko tiskarstvo 15. i 17. stoljeća, 313–315; VONČINA, Integracijska težnja u grafijskom sustavu Glavinićeva Cvita Svetih, 361; GABRIĆ BAGARIĆ, O razlikama između I. i II. izdanja Pištola i evanđel’ja Ivana Bandulavića, 68; FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga, 16–17. Glavinić u istome pismu zaista bilježi susret s Ivanom Bandulavićem (1625. u Veneciji), koji se zbio prigodom njegova otiskivanja drugoga izdanja lekcionara, odnosno Glavinićeva djela *Manus Christi amoris*, ali povezano s *Bandulavićevim lekcionarom* izraziti je štokavizacije (kakvo je drugo izdanje iz 1626. u odnosu na prvo) navodi zahtjev tiskare (dakle Ginammijevih). Budući da se Glavinić zalagao za komisiju stručnjaka iz gotovo svih hrvatskih krajeva (Hrvatska, Dalmacija, Liburnija, Istra, Bosna, čak i Kranjska), čini se da bi ta njegova zamisao korespondirala s kasnosrednjovjekovnom glagoljaškom tradicijom, tj. putovima oblikovanja tronarječnoga književnog (pa i liturgijskog) jezika (Hercigonja ga naziva interdijalektom, čakavsko-kajkavsko-štokavskim stiliziranim izrazom), u kojemu bi *debljina* knjiškoga (crkvenoslavenskog) temelja zasigurno ovisila i o naravi/zanru teksta. Usp. HERCIGONJA, Književnojezična koncepcija Franje Glavinića i kontinuitet hrvatskoga književnoga jezika u XVII. stoljeću, 117; HERCIGONJA, Jezik i stilematika Glavinićevih spisa između književno-jezičnih smjeranja hrvatskih glagoljaša i ozaljskog kruga, 155.

⁷⁷ Usp. TRUNTE, *Staroslavenska riječ*, 391; PANDŽIĆ, ‘Misal rimski’ i ‘Sveta pisma’, 150–172; BAŠIĆ, Još jedan hrvatski prijevod misala (MP 251), 617–628. Smatra se da su R. Levaković i I. T. Mrnavić negativno ocijenili prijevod Kašićeve *Biblije* ujedno zaustavivši mogućnost njezina otiskivanja, HORVAT, Apologija Bartola Kašića, 73–74.

tronarječne prirode koja uvažava crkvenoslavensko nasljeđe,⁷⁸ čemu su – na svoj način – mogli posvjedočiti i protestanti (čakavština je u njih i u Glavinića djelovala kao temelj).⁷⁹ Iako prevaga (novo)štokavštine i oblikovanje općega jezika na toj poluzi karakterizira naše 17. stoljeće, treba znati da se Glavinić znao distancirati od isključivih monodijalektnih rješenja.⁸⁰ Ni Levaković s vernakularnom (isprva vjerojatno interdijalektnom) koncepcijom nije naprasno prekidao, pa je – ovisno o žanru teksta – ona razvidna u jezičnim obilježjima njegova *Nauka* iz 1628., čak i *Azbukividnjaka* iz 1629., bez obzira na tragove ukrajinizacije, a naposljetku i u crkvenoslavenskom *Misalu* (1631.).⁸¹ Dodajemo da je venecijanski tiskar Ginammi, kao zagovornik štokavske misalske opcije, tijesno surađivao s Levakovićem⁸² te da na početku crkvenoslavenskoga *Brevijara* (1648.) stoje Levakovićeve riječi: “AZъ sotvorihъ ёko povelёno mi bistъ: a udobnёe бёше mnё обёimъ ёzikomъ našimъ pisati.”⁸³ Inače, da je M. Ginammi bio u kontaktu s Levakovićem, doznajemo i iz Fermendžinovih listova kad u pismu od 27. veljače 1627. mletački tiskar piše: “Od oca fratra Raffaela Hrvata dobio sam već obavijest da se tiskaju brevijari i misali ilirski (...).”⁸⁴ Polemika Mateja Karamana i Stjepana Rusića u 18. stoljeću zaoštrit će polarizaciju kultnoga (crkvenoslavenskog) i narodnoga jezika, poslije koje konstitucija *Ex pastoralis munere* pape Benedikta XIV. naznačuje crkvenoslavensko-glagoljičnu, odnosno Karamanovu pobjedu.⁸⁵ Vernakularan identitet temeljnih liturgijskih knjiga tako će (p)ostati nedostižnim sve do Drugoga vatikanskog koncila u 20. stoljeću.

Fučak k tomu bilježi da prvo istočnoslavenizirano/ukrajinizirano liturgijsko djelo iz novije povijesti hrvatskoga glagolizma, tzv. *Levakovićev misal* iz 1631. godine, Propagandina tiskara objavljuje ne mogavši izbjeći brojne diplomatske, biskupske i sinodalne intervencije putem kojih se još od 1614. godine raspravljalo o jeziku i pismu temeljnih liturgijskih knjiga – misala i brevijara, s posve jasnim zahtjevima zastupanima po Franji Glaviniću i Tomku Mrnaviću. Uz neosporno usklađivanje liturgijskih knjiga s tridentskom reformom, aktivno se razmatralo pitanje jezika/recenzije koju valja odabrati. Predstavnici raznih (južnoslavenskih) krajeva – Hrvatske, Dalmacije, Liburnije, Istre, Bosne (Bugarske

⁷⁸ Usp. HERCIGONJA, Franjo Glavinić (1585–1652): život i djelo: pogovor, 149; HERCIGONJA, Jezik i stilematika Glavinićevih spisa između književno-jezičnih smjeranja hrvatskih glagoljaša i ozaljskog kruga, 189; HERCIGONJA, Književnojezična koncepcija Franje Glavinića i kontinuitet hrvatskoga književnoga jezika u XVII. stoljeću, 113–129; HOLJEVAC, *Missal hervaski* Jurja Manzina u kontekstu nastanka ‘šćavetanskih’ misala, 137.

⁷⁹ V. BRATULIĆ, Književno-jezične osobine Glavinićevih djela, 111. O mišljanju kultnoga i narodnoga jezika vidi: PUTANEC, *Uloga višejezičnih rječnika u nastanku hrvatskoga jezičnoga standarda* u 16. i 17. stoljeću, 197–202, ovdje 198.

⁸⁰ BROZOVIĆ, *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*, 66; HERCIGONJA, Književnojezična koncepcija Franje Glavinića i kontinuitet hrvatskoga književnoga jezika u XVII. stoljeću, 123.

⁸¹ Vidi: JAGIĆ, *Hrvatska glagolska književnost*, 42; TVORIĆ, Levakovićev Azbukividnĕk kao doprinos poučavanju čitanja na hrvatskom jeziku, 102–136. Podsjećamo na tri razine koje jezik *Levakovićeva misala* čine neujednačenim: uz osnovnu (crkvenoslavensko-čakavsku) tu je i kajkavska, na što dolazi komisijska razina ruske redakcije. Usp. HAMM, Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima, 215–216.

⁸² JAGIĆ, *Hrvatska glagolska književnost*, 41–42.

⁸³ Buduća istraživanja Levakovićeva opusa možda će dodatno razjasniti pitanje vernakularne opcije (štokavske interdijalektne), koju on podrazumijeva pod izrazom *opći jezik*. Usp. NAZOR, Levakovićeva glagoljska izdanja, 317–334.

⁸⁴ FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga, 14.

⁸⁵ FUČAK, Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara, 122.

i Albanije, Makedonije i Srbije) – trebali su tomu problemu objektivno pristupiti, kako su “s izvrsnim uspjehom učinili hrvatski protestanti u Tübingenu”⁸⁶. Upravo je Glavinić u pismu od 10. travnja 1626. godine pisao o jezično-prevoditeljskome i tiskarskome poslu kojemu se u Rimu trebaju posvetiti Ivan Tomko Mrnavić i on držeći da je iznimno važno sastaviti odbor stručnih osoba iz naših krajeva – Hrvatske, Dalmacije, Liburnije, Istre, Bosne – u kojima se upotrebljava najpravičniji jezik, slično protestantima iz Uracha, koji su spremili “ugodan prijevod koji bi svima bio mio da nije toliko kompromitiran herezom”⁸⁷. Iako, još uvijek, izražava svoju spremnost da dođe u Rim, bilježi i priličan broj reformnih poteškoća: tekstne izazove, problem ujedinjavanja svih naših dijalekata, pomanjkanje *ilirskih* riječi za razne teološke pojmove i sl.⁸⁸ Na kraju moli da s njime u Rim pođu, tom namjerom potaknuti, i pomagači, najmanje njih trojica, kako smo već mogli pročitati u navodu iz njegova pisma od 10. travnja 1626. godine.

Iz Mrnavićevih je pak pisama bjelodano da zastupa glomazniju jezičnu koncepciju kojom bi se zahvatili svi Južni Slaveni,⁸⁹ pa i Makedonci: “Nužno je da se reforma ovih knjiga napravi u ilirskoj zemlji od osobe koja ima iskustva s univerzalnim jezikom toga kraja i vulgarizmima i posebnim razlikovanjima, i da ima, ne samo potrebne knjige, već i savjetnike, i to najmanje njih četvero, to jest jednog Dalmatinca, jednog Hrvata, jednog Bošnjaka i jednog Makedonca, odnosno Srbina, koji bi bili predvođeni glavnim voditeljem, da bi, kad se jednom dogovori reforma, on bio taj koji bi se pobrinuo za tisak i za dovođenje do savršenstva tih knjiga. (...) Treba posjedovati nužne knjige, i to ne samo latinske Biblije, već sve one koje su u različitim razdobljima i u različitim ilirskim provincijama bile tiskane, čak i od heretika; uz to, trebaju tu biti i očevi od kojih se treba dobiti ono što se treba staviti u knjige koje se trebaju reformirati. Nužni su savjetnici, koliko god netko imao iskustva u jeziku, u odnosu na njegovu širinu, da ne kažem golemost, jer se u tako teškom projektu ne može imati uspjeha ako ne postoje barem četiri savjetnika iz tih provincija koje sam naveo (...).”⁹⁰

⁸⁶ Isto, 110–111. Iako su protestanti primjerice u prvome dijelu glagoljičnoga *Novog testamenta* (1562.) pojačali udio štokavskih elemenata, koji se poslije ublažio, premda nije iščeznuo, osnovica je njihova izraza književna čakavština, bitno prožeta hrvatskoglagoljičnom crkvenoslavenštinom (čak i istočnom), ali i kajkavizmima, tj. slovenizmima. Usp. ŽAGAR, Elementi leksičkog odabiranja u izdanjima hrvatskih protestanata (Urach, 1561–1564): kontekst i metodološke pretpostavke, 213–224. Unosjenje protostandardnih štokavskih elemenata protestantima je moglo jamčiti bolju razumljivost i prijemчивost tekstova, ali je najvjerojatnije načelni južnoslavenski ustupak, svojevrsno pokazivanje dobrosusjedске volje prema govornicima širega štokavskog prostora. Takvomu je, eventualno naglašenijemu, unošenju štokavskih elemenata Glavinić mogao biti sklon. Usp. MATEŠIĆ, O literarno-lingvističkoj koncepciji hrvatskoga protestantizma, 11–14, ovdje 12; ČUPKOVIĆ, Književnojezična koncepcija glagoljskoga i ćirilskoga Novoga testamenta iz 1562./1563. Prilog proučavanju razlika, 1–36, ovdje 6–11; DEKOVIĆ, *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu*, 139; ŽAGAR, Elementi leksičkog odabiranja u izdanjima hrvatskih protestanata (Urach, 1561–1564): kontekst i metodološke pretpostavke, 213–224; ETEROVIĆ, Sintaktičke razlike između glagoljičkoga i ćiriličkoga izdanja hrvatskoga protestantskog prijevoda Novoga testamenta, 73–98. Viziju zajedničkoga južnoslavenskog jezika od protestanata nasljeđuje i Faust Vrančić. VONČINA, Vrančićev rječnik, 7–36, ovdje 23. Svakako na umu treba imati razliku sveslavenskoga jezika, jezika zajedničkoga svim Južnim Slavenima (*općenoga*) i jedinstvenoga hrvatskog književnog jezika, usp. FUČAK, Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara, 228.

⁸⁷ FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga, 13.

⁸⁸ BOLONIĆ, Stoljetne veze krčkih i senjskih glagoljaša, 117.

⁸⁹ Usp. PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 90.

⁹⁰ FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga, 8.

Jagić tumači Mrnavićevu zamisao kao onu koja se mogla supostaviti/suprotstaviti Glavinićevoj: nudeći financijsku potporu za otiskivanje prema svojem nahođenju ispravljenih 1300 primjeraka misala i 1500 primjeraka brevijara,⁹¹ Mrnavić je – sudi se i prema podacima o falsifikatu psaltira Nikole Rabljanina – možda bolje poznao opreku crkvenoga/liturgijskoga i narodnoga jezika.⁹² Ona je mogla biti presudnom kod Glavinićeva uzmicanja, no treba znati da ni Mrnavić posao nije priveo kraju, nego je – nakon što su mu prijedlozi odbijeni – bezuspješno tražio Propagandinu dozvolu premještaja iz Rima u Zagreb.⁹³ O Mrnavićevu koristoljublju i istiskivanju Glavinića također je pisano u Hercigonjinu radu.⁹⁴

Premda je Glavinić izrijeком pozvan u Rim još 3. ožujka 1626., danas znamo da onamo naposljetku nije otišao,⁹⁵ vjerojatno razočaran što su se njegovi prvotni planovi o riječkoj tiskari, ugovoreni s mjesnim glagoljaškim svećenstvom, izjalovili. Rimu je poslao svoje uratke i svojega učenika – Rafaela Levakovića,⁹⁶ zbog čega danas možemo samo nagađati u kojoj je mjeri misal objavljen 1631. godine njegovo, odnosno učenikovo djelo.⁹⁷ Krajem travnja, početkom svibnja 1626. godine bečki nuncij obratio se Franji Glaviniću i njegovu pomoćniku s molbom da dođu u Rim baviti se priređivanjem i tiskanjem hrvatskih liturgijskih knjiga. Međutim, u studenome iste godine Rim je zatekao samo Levakovića, njegova pomoćnika.

U prilog vernakularnoj zamisli novoga liturgijskog jezika južnoslavenskoga/hrvatskoga 17. stoljeća zasigurno govori činjenica da se u razmatranje – kao redaktor tih knjiga – uzimao i isusovac odgajan u protureformacijskome duhu – Atanazije Jurjević (Georgievich, Georgijević, Georgičević ili Grgičević), Splićanin, koji je izvrsno poznao slavenske jezike. Kao savjetnik cara Ferdinanda II. bio je u misijama u Rusiji i Poljskoj. Također je poznato da je tridesetih godina 17. stoljeća objavio nekoliko djela⁹⁸ nabožne tematike

⁹¹ “1626./1627. (...) I. T. Mrnavić izjavljuje da, ako mu se bude doniralo osamsto kruna, ima želju tiskati na svoj vlastiti trošak tisuću i tristo misala i tisuću i pol brevijara ilirskih, zadovoljavajući se da ih proda po pravoj cijeni određenoj od Kongregacije (...)” (*Isto*, 14).

⁹² JAGIĆ, *Hrvatska glagolska književnost*, 40–41.

⁹³ Mrnavić je 16. travnja 1627. pismom zatražio od Propagande dozvolu da ode u Zagreb zbog pastoralnih obaveza u pedeset župa koje su mu bile povjerene kao zagrebačkomu kanoniku, ali mu taj odlazak nije odobren. FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga, 14. Bio je spreman raditi i na brevijaru, objavljenome tek 1648., kako spominje u pismu od 5. prosinca 1631. *Isto*, 24.

⁹⁴ HERCIGONJA, Franjo Glavinić (1585–1652): život i djelo, 144.

⁹⁵ Glavinić u djelu *Historia Tersattana* bilježi da je zbog provincijalnih dužnosti bio spriječen doći u Rim, ali da Provincija ima mladoga svećenika, njegova učenika, koji uza sva druga znanja poznaje i tri jezika (latinski, talijanski, ilirski, odnosno slavenski, njegov materinski). Usp. GLAVINIĆ, *Historia Tersattana*, 137.

⁹⁶ Rođen u Jastrebarskome oko 1590. godine, preminuo u Zadru 1650. Za rimskih je godina, djelujući kao redaktor slavenskih liturgijskih knjiga, objavio nekoliko crkvenih i liturgijskih djela na glagoljici i ćirilici: *Nauk karstjanski kratak* (1628.), *Azbukividenk slovinskij*... (psalterij, 1629., prvi tragovi ovisnosti o maloruskim unionistima), *Misal rimski* (*Missal rimskij va ezik slovenskij*, i latinski naslov: *Missale Romanum Slavonico idiomate*, 1631.), *Ispravnik za erei ispovidnici*... (1635. glagoljicom i 1636. latinicom) i *Časoslov rimski* (1648.).

⁹⁷ Levaković je uz brevijare raspolagao i starim misalima iz 1387. (misli se na danas drukčije datiran Vatikanski misal Illirico 4), 1402. (misli se na Berlinski misal) i 1435. (odnosi se na Vatikanski misal Illirico 8), koje je, slijedeći Propagandin nalog, 18. rujna 1627. u Rim poslao zadarski nadbiskup Garzadori. JURIC, Pokušaj Zbora za širenje vjere god. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo, 152.

⁹⁸ *Od naslidovanja Isukarstova* (1629.), *Prilike i promišljenja sarca človičanskoga* (1633.), *Naslidovanja duhovna* (1633.), *pjesmarica Pisni za najpoglavitiye, najsvetije i najveselije dni svega godišća složene* (1635.).

na čakavsko-ikavskoj osnovici. Tako nuncij Caraffa 4. veljače 1626. godine iz Beča piše Propagandi: "...no, budući da me monsinjor tršćanski biskup obavještava da je određeni kanonik zagrebački, po imenu Atanazije Georgijević, subjekt koji posjeduje sve dobre osobine koje se za ovu svrhu mogu poželjeti jer ne samo što je vrlo načitan i po nacionalnosti Dalmatinac već i poznaje sve druge jezike koji graniče s njim [i.e. 'ilirskim' jezikom glagoljičnih knjiga, op. a.] ili ovise o njemu kao o materinskom [i.e. izvorišnom, op. a.] jeziku te zbog toga što se u tome posebno obrazovao i izvanredno prevodi, predlažem ga V. Presv. S. da taj jedinstven posao, kako više osoba to procjenjuje, bude obavljen u skladu sa savršenosti koja je za to potrebna."⁹⁹

Iz izvještaja koje podastire Fermendžin zapažamo – već je bilo istaknuto – da je godina 1627. vezana za angažman mletačkoga tiskara Marca Ginammija, vjerojatno hrvatskoga podrijetla,¹⁰⁰ iz obitelji koja je bila upućena u hrvatski jezik te se uspješno bavila izdavanjem knjiga hrvatskih autora. Poznatiji član te obitelji Bartolomeo Alberti 1613. godine tiskao je Bandulavićeve *Pištrole i evanđelja*, pa nas ne treba iznenaditi pojavljivanje njihova imena i vještina prigodom *rimskih* razgovora o novim glagoljičnim liturgijskim knjigama. Uz preporuku da se knjige tiskaju u njihovoj tiskari, dakako glagoljičnim slovima i bosanskim/štokavskim jezikom, u kojem je njihova kuća "već jedan misal izdala"¹⁰¹, podsjećamo da se M. Ginammi povezano s otvorenim pitanjima obraćao Rafaelu Levakoviću, Glavinićevu zamjeniku i novomu rukovoditelju poslova koji se tiču slavenskoga liturgijskog tiska u Rimu.¹⁰² Budući da je Ginammi tražio Propagandina slova, što je zapravo podrazumijevalo dodatan trošak njihova transporta u Veneciju, Propaganda je ipak odlučila da se tisak upriliči u njihovoj tiskari.

⁹⁹ FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620–1648, 6–7; usp. DEKOVIC, *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu*, 137.

¹⁰⁰ Usp. STIPČEVIĆ, *Hrvatske knjige u inventaru mletačkog tiskara i knjižara F. Brogiollija iz 1678. god.*, 279–308, ovdje 280.

¹⁰¹ "1627. 8. ožujka (Nuncij Mletački) izvješćuje Propagandin sbor, kako je Marko Ginammi pripravan uz dar od 500 dukata tiskati slovanske knjige, i to sa glagolskim slovima; no u popravljaju tih knjiga trebalo bi se osobito obzirati na bosanski jezik, u kom je on već jedan misal izdao itd. (...) Razgovarajući sa svim mletačkim knjižarima vezano za ilirske misale i brevijare, koje Sveta kongregacija za širenje vjere kani tiskati, našao se samo jedan, imenom Marco Ginammi, koji ima znanje toga jezika i slova tih provincija i koji bi preuzeo prodavati spomenute knjige, nakon što je već tiskao druge stvari na spomenutom jeziku i što su kupci iz tih zemalja upućeni na njegovu radnju: tako da je prikladno s njime razgovarati i u pogledu podataka o slovima i tisku kao i o strankama koje bi mu mogli biti jamci za prodaju istih misala i brevijara. Dakle, on je mišljenja da glagoljično pismo, ili ono sv. Jeronima, zauzima prostor kao nijedno drugo, jer provincije koje ga koriste – a to su: Bosna, Hrvatska, Kranjska, dalmatinska obala i Raška – slave (liturgiju) katolički: a budući da te knjige nisu tiskane već sto godina, doista je za njima vrlo velika potreba. Ali srpski i također na ćirilici, budući da se (taj jezik i pismo) koriste u provincijama gdje su uglavnom shizmatici, neće se kupovati za javnu uporabu, kao oni jeronimski: nego samo zbog znatiželje, te ako bi tko bio dodirnut Duhom Svetim čitanjima takvih (knjiga), to bi bio plod kojem se može nadati više nego da se riješi (velika ili sva) količina knjiga. I kada se tiska u pismu sv. Jeronima ili Ćirila, bit će korisno koristiti riječi i rečenice bosanske, kao univerzalnije, jer to je Toskana svih tih provincija i trebat će reformirati mnoge riječi koje su u starim misalima i brevijarima. Misal na bosanskome jeziku i latiničnom pismu tiskan je u (formatu) kvarteriona u Veneciji od istoga Ginammija, to jest poslanice, evanđelja i molitve osim tajnih [tj. darovnih, op. prev.]; i kaže da će to koristiti oni svećenici koji slave po rimskom (obredu) s latinskim misalom i koji, kada su pročitali poslanicu i evanđelje na latinskome jeziku, narodu ih čitaju na bosanskome jeziku." FERMENDŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620–1648, 16.

¹⁰² "Praktični Mlečanin ne bi toga učinio, kad ne bi znao, da je sada već stvar bila u rukama Levakovićevim" (JAGIĆ, *Hrvatska glagolska književnost*, 41–42).

Na sjednici 17. prosinca 1627. godine Kongregacija se napokon opredijelila tiskati knjige (najprije) glagoljicom i, ipak, “starim jezikom” – crkvenoslavenskim¹⁰³ – tako da se postojeće inačice misala i brevijara dorade, a novi dijelovi sasvim prevedu. Propagandin tajnik F. Ingoli 6. veljače 1627. pisao je zadarskomu nadbiskupu Garzadoriju povezano s novim liturgijskim knjigama i mogućnošću njihova raspačavanja po primorskim uglavnom dalmatinskim biskupijama. Još uvijek je staroslavensko bogoslužje postojalo, kako se navodi, u Zadarskoj i Splitskoj nadbiskupiji te u Ninskoj, Krčkoj, Osorskoj i Rapskoj biskupiji. Zanimljiv je podatak da Kotorska biskupija tada nije imala svećenika glagoljaša, a da će za stanje u Istri izvješće podastrijeti bečki nuncij. Zadarski je nadbiskup odgovorio vrlo brzo, već 15. ožujka, potvrdivši da se raduje novomu misalu i brevijaru, a posebice katekizmu. Pobjroio je svoje župe (34) i kapelanije (8–10) koje prakticiraju staroslavensko bogoslužje i kojima će vjerojatno trebati 50 misala i katekizama, odnosno 100 brevijara, no isto će toliko zasigurno tražiti i franjevci trećoredci glagoljaši.¹⁰⁴ Nakon što su zatraženi podatci za ostale biskupije, Propaganda je prijedloge razmatrala na sastanku održanome 5. lipnja 1627., zaključivši da su sve prethodno donesene odluke – još iz 1626. godine – valjane i izvedive. Ponavljamo da se na tome sastanku prvi put spomenulo uključivanje ukrajinskih unionista, mahom redovnika bazilijanaca, jer je odboru koji bi nadzirao tiskanje knjiga – na čijem je čelu bio Dubrovčanin i sarsinski biskup Nikola Brautić – trebalo pridružiti Nikolu Novatiusa uz Dubrovčanina Petra Benešu.¹⁰⁵ Na preliminarni sastanak, koji se zapravo nikada nije održao, naknadno je – tek 13. kolovoza – pozvan i Ivan Tomko Mrnavić.

2.1. Pomoćni liturgijski (normativni) priručnici

Sastavljajući misal Levaković se počesto mučio s crkvenoslavenskim jezikom, posebice s nerazumljivim leksikom. Toliko je riječi bio skupio da je kanio sastaviti rječnik koji bi pratila crkvenoslavenska gramatika.¹⁰⁶ *Bukvar* – kao što znamo – već je bio objavio 1629. godine. Pisao je Propagandi sljedeće: “1631. 29. srpnja u Rimu. Otac Rafael iz Hrvatske, iz Reda Manje braće, pet godina marljivo po naredbi Našega Gospodina i njihove Gospode vrlo marljivo provodi reformu ilirskoga misala u Rimu, redigiravši ga do posljednjih

¹⁰³ U *Misalu* je to još uvijek hrvatski crkvenoslavenski jezik (posebice motri li se kao elastična veličina, a ne samo kao indigena redakcija čiji je kontinuitet narušen još s Kožičićevim izdanjima), a takav će ostati sve do izdanja *Brevijara* (1648.). Hrvatskocrkvenoslavensko-čakavske elemente, pojedinačne kajkavske elemente i tragove misalske istočnoslavenizacije zabilježili su J. Hamm, V. Babić, S. Holjevac i M. Crnić. Usp. HAMM, Rуска redakcija u glagoljskim spomenicima, 215–216; BABIĆ, Istočnoslavenizacija hrvatskih glagoljskih liturgijskih tekstova u 17. i 18. stoljeću i oblikovanje znakovnih grafičkih sustava Levakovićevih izdanja misala i brevijara, 255–284; HOLJEVAC et al., Prilog proučavanju jezika hrvatskih misala iz 16. i 17. stoljeća, 153–154.

¹⁰⁴ PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 93.

¹⁰⁵ JURIC, Pokušaj Zbora za širenje vjere god. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo, 145.

¹⁰⁶ PANDŽIĆ, Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, 98. Važnost gramatike i pravopisa uvrštena je i u jedno anonimno pismo Fermendžinovih listova: “1627. 5. lipnja u Rimu. (...) Vaša Presvjetla Svetost treba ozbiljno razmisliti o tome da naredi da se ne tiska osim ako se o tiskanju dobro ne raspravi i isto ne odobri, i to ne samo u pogledu doslovnog tumačenja, već i u pogledu gramatike i pravopisa. I kao što će onaj koji želi imati drugove u ovom poslu biti pohvaljen, tako će i onaj koji se pretvara da to može sam, biti nepromišljen u poduzimanju pothvata od takve važnosti.” FERMENTŽIN, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga, 19.

stranica koje, nakon što se ponovo usporede s latinskim, a što se upravo provodi, bit će – pa i ako se u njima primijeti kakva pogreška bit će s njima [tj. sa stranicama Misala] tiskana; i budući da se spomenuti Otac [tj. Rafael] nalazi u potrebi za nužnim stvarima, usrdno moli Vaše Uzoritosti za pomoć; da potom nastavi *crkveni rječnik* s riječima koje su došle iz ilirskoga jezika, oko čega je trenutno zauzet i još sastavlja *Gramatiku* istoga jezika, čekajući nalog za druga djela koji će Gospoda Njihove Uzoritosti izdati.”¹⁰⁷

I dok je Emanuela Sgambati, proučavajući Levakovićeve tekstove, došla do zaključka da on nije bio upoznat s istočnom crkvenoslavenskom gramatikom M. Smotrickoga, čemu u prilog govori tvrdnja Ivana Paštrića, koji je tu gramatiku spominjao kao novost krajem 17. stoljeća,¹⁰⁸ Vatroslav Jagić i ukrajinski jezikoslovac Vasilj Nimčuk ne slažu se s tom pretpostavkom, držeći da se on u Rimu upravo služio (i) gramatikom Smotrickoga iz 1619. godine.¹⁰⁹ Vanda Babič potvrdila je potonje gledište, pokazavši da se u Levakovića pronalaze jezični elementi koji odgovaraju normi obiju istočnih crkvenoslavenskih gramatika, L. Zizanija i M. Smotrickoga.¹¹⁰ Međutim, usporede li se Levakovićeve i kasnija Karamanova izdanja iz 18. stoljeća s obzirom na grafijsko-fonološke i morfološke razlike, uočavamo da je utjecaj Zizanijeve gramatike izraženiji kod Levakovića, dok je utjecaj Smotrickoga (1619.) izraženiji kod Karamana.¹¹¹ Kako su se jeziku njegova prijevoda uvijek nalazile zamjerke, Jagić je znakovito zaključio: “Nije dosta, što se prigovara nedosljednostima u jeziku; to je tek jedna neuspjela strana njegove radnje, koja pokazuje, da ne treba mnogo žaliti, što se nije ispunilo njegovo obećanje, da će napisati još i rječnik i gramatiku crkvenog jezika.”¹¹²

Konkretnije će pomake u tome smislu ostvariti Levakovićeve nastavljači: I. Paštrić, M. Sović i M. Karaman,¹¹³ a poslije svakako: I. Berčić, D. A. Parčić, I. Radetić i I. Broz, odnosno J. Vajs.¹¹⁴ Prepoznajući nedostatak normativističke literature, one koja bi sigurno olakšala uporabu liturgijskih knjiga, Levakovićeve smjeranja važan su iskorak u hrvatskoglagoľjičnoj jezikoslovnoj percepciji. Njegova su nastojanja na određen način konkretizirala sve što je započeto s Kožičićevom skrbi o točnosti i razumljivosti prijevoda, odnosno s jezičnim raspravama hrvatskih protestanata u Urachu.¹¹⁵ Duh je vremena, ne zaboravimo, svakako

¹⁰⁷ Isto, 23.

¹⁰⁸ SGAMBATI, Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u 17. stoljeću, 115.

¹⁰⁹ KLIČEK, *Ukrajinsko jezično naslojavanje u hrvatskoglagoľjskim bogoslužnim tekstovima*, 42.

¹¹⁰ BABIČ, Istočnoslavenizacija hrvatskih glagoljskih liturgijskih tekstova u 17. i 18. stoljeću i oblikovanje znakovnih grafičkih sustava Levakovićevih izdanja misala i brevijara, 274.

¹¹¹ Isto.

¹¹² JAGIĆ, *Hrvatska glagolska književnost*, 42.

¹¹³ Primjerice, Karaman u svome *Bukvaru* (1739.) najavljuje autorsku *ilirsku* ili *slavensku gramatiku*. Koncept njegove rukopisne crkvenoslavenske gramatike s tumačenjima na talijanskome jeziku čuva se u Državnome arhivu u Zadru.

¹¹⁴ Izdajamo ovdje samo važnije Berčićeve priručnike za učenje staroslavenskoga jezika kakve su, zapravo, krojili i njegovi nastavljači (D. A. Parčić, J. Vajs i dr.): *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolítico e codicibus, codicum fragmentis et libris impressis* (1859.), *Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskim pismeni za čitanje crkvenih knjig* (1860.), *Čitanka staroslovenskoga jezika* (1864.). Više o tome u: BLAŽEVIĆ KREŽIĆ, *Književnimi radnjami za Crkvu i Domovinu*, 175–176.

¹¹⁵ ŽAGAR, Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tiskanih izdanja Šimuna Kožičića Benje, 119; ETEROVIĆ, Sintaktičke razlike između glagoljičkoga i ćirilčkoga izdanja hrvatskoga protestantskog prijevoda Novoga testameta, 75–76; DAMJANOVIĆ, *U potrazi za književnim jezikom*, 145, 173. O tradiciji najstarijih početnica počevši od Torresanijeve (1527.), preko Kožičićeve (1530.) pa do protestantske *Tabla za dicu* (1561.) u DAMJANOVIĆ, Tri najstarije tiskane hrvatske početnice, 9–21.

bio naklonjen gramatikama, a stoljeće je već bilo iznjedrilo prvu hrvatsku – možda ne crkvenoslavensku, ali toj opciji sasvim sigurno nedaleku – Kašićevu gramatiku (1604.).

Zaključak

Poslijetridentskim je hrvatskoglagoljičnim liturgijskim tiskom, privezanim za rimsku tiskaru *Typographia Polyglotta*, rukovodio franjevac Hrvatsko-bosanske provincije Sv. Križa Rafael Levaković. On je dospio u Rim zahvaljujući svom starijem subratu Franji Glaviniću, dugogodišnjemu provincijalu i učitelju, jednomu od najzaslužnijih “hrvatskih kulturnih pregalaca”¹¹⁶, kako bi potaknuo objavu glagoljičnih liturgijskih knjiga prema novome latinskom misalu (1570.) i brevijaru (1568.). Glavinić je odigrao ključnu ulogu u spašavanju i iskorištavanju slova slavenskih pisama koja su za tiskanje protestantskih knjiga bila izlivena u Urachu. Ta su slova uspješno upotrijebljena za pokretanje tiskare namijenjene slavenskim katoličkim knjigama u Rimu.

Analizom Fermendžinovih *Listova o izdanju glagolskih crkvenih knjiga* iz 1891. godine, uz relevantnu literaturu, istaknute su i raspravljene 17-stoljetne filološke i kulturološke smjernice novije povijesti hrvatskoga glagolizma. One su se – primjerice u pogledu jezične i pismovne koncepcije – manifestirale čak i u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, tijekom kojih su objavljene posljednje hrvatskoglagoljične (novocrkvenoslavenske) liturgijske knjige, *Parčićev* (¹1893., ²1896., ³1905.) i *Vajsov misal* (1927.). Važno je naglasiti da početni koraci leže u preuzimanju zaplijenjenih ostataka protestantske tiskare iz Uracha, što je istodobno dovelo do njegovanja Konzulovih principa oblikovanja novih glagoljičnih grafema. Nadalje, treba istaknuti da je ideja hrvatskih protestanata, koju je Rim preuzeo imprimaturom crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga, bila usmjerena prema perpetuiranju koncepta crkvenopolitički optimalnoga dvopismenog ili tropismenog tiska, pri čemu je glagoljica u rimskome obredu ipak zauzimala najvažnije mjesto gotovo sve do Dragutina Antuna Parčića krajem 19. stoljeća. U tome se svjetlu razmatrala i jezična opcija liturgijskih tekstova: između crkvenoslavenskoga s jedne i vernakularnoga rješenja s druge strane (u tipu hibridnoga interdijalektnog jezika izrazitije štokavizacije, odnosno isključive monodijalektne – štokavske – opcije). Naravno, to je dodatno potaknulo brigu o jezičnome uređivanju tekstova, što je dovelo do napora da se sastave naši najstariji – nažalost neotisnuti – crkvenoslavenski normativni priručnici – Levakovićev *crkveno-ilirski* rječnik i gramatika (uz otisnuti *Bukvar*).

¹¹⁶ FILIĆ, Franjo Glavinić, hrvatski kulturni pregalac XVII. stoljeća, 438.

SUMMARY

CROATIAN GLAGOLISM OF THE 17th CENTURY
(CONTRIBUTIONS OF FRANJO GLAVINIĆ AND RAFAEL LEVAKOVIĆ)

*This work refers to certain similarities in the understanding and practice of language and script between Croatian Protestants of the 16th century and Croatian Glagolism of the 17th century. As a component of this debate, in terms of the vernacular language, the affirmation of the Ikavian-(Neo-)Štokavian idiom was particularly often advocated (F. Glavinić, I. T. Mrnavić, R. Levaković, and others), but other Croatian literary language options (especially the Hybrid type) were also considered. The Church Slavonic position was not neglected either, which is ultimately confirmed by the language of the published Glagolitic Missal (1631) prepared by Rafael Levaković. Regarding the liturgical script, all three Slavic script options were considered: primarily Glagolitic, and then Cyrillic and/or Latin script. The interpretation is applied to historical sources containing lesser-known names and literary language ideas of the 17th century, with special emphasis on the edition of fifty letters related to the publication of Glagolitic liturgical books, written between 1620 and 1648, which were prepared and published in Academy series *Starine* (Antiquities) in 1891 by Euzebije Fermentžin (*Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620. – 1648. – Letters on the publication of Glagolitic liturgical books and other literary works in Croatia from 1620 to 1648*). The letters were translated from Italian and interpreted by focusing on Glavinić's and Levaković's activities and their understanding of liturgical language and script, which is important for understanding Croatian Glagolism of the 17th century.*

KEY WORDS: Catholic renewal, recent history of Croatian Glagolism, 17th century, liturgical language and script, Franjo Glavinić, Rafael Levaković

Popis literature

- BABIČ, Vanda. Istočnoslavenizacija hrvatskih glagoljskih liturgijskih tekstova u 17. i 18. stoljeću i oblikovanje znakovnih grafičkih sustava Levakovićevih izdanja misala i brevijara. *Slovo*: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu 47–48–49 (1999.): 255–284.
- BABIČ, Vanda. Rafael Levaković i njegova povezanost uz hrvatsku protestantsku glagoljsku tradiciju. U: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću*. Ur. Pavao Knezović. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2010., 137–149.
- BABIČ, Vanda. *Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- BARIŠIĆ, Rudolf. Rafael Levaković i crkvena unija. U: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću*. Ur. Pavao Knezović. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2010., 47–81.
- BAŠIĆ, Petar. Još jedan hrvatski prijevod misala (MP 251). U: *Da život imaju. Zbornik u povodu 70. rođendana kardinala Josipa Bozanića, metropolita i nadbiskupa zagrebačkoga i velikoga kancelara Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. Ur. Mario Cifrak, Ružica Razum, Nenad Malović, Anto Barišić. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Katolički bogoslovni fakultet, 2019., 617–628.
- BLAŽEVIĆ KREZIĆ, Vera. *Književnimi radnjama za Crkvu i Domovinu. O novocrkvenoslavenskome jeziku Parčičeva misala iz 1893*. Zagreb: Matica hrvatska, 2020.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka. *Iilirizam prije ilirizma*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008.
- BOGOVIĆ, Mile. *Glagoljica: bitna odrednica hrvatskog identiteta, čudesni rast od hrvatskih korijena do svjetskih razmjera*. Zagreb: Alfa d.d., 2019.
- BOGOVIĆ, Mile. Vjersko-crkvena situacija u zapadnoj Hrvatskoj u Glavinićevo vrijeme. U: *Zbornik radova o Franji Glaviniću*. Ur. Vatroslav Frkin, Eduard Hercigonja, Milan Moguš. Zagreb: JAZU, 1989., 23–32.
- BOLONIĆ, Mihovil. Stoljetne veze krčkih i senjskih glagoljaša. *Senjski zbornik* 6 (1975.) 1: 81–140.
- BOZANIĆ, Antun. *Biskup Mahnić, pastir i javni djelatnik u Hrvata*. Zagreb – Krk: Kršćanska sadašnjost – Biskupija Krk, 1991.
- BRATULIĆ, Josip. Književno-jezične osobine Glavinićevih djela. U: *Zbornik radova o Franji Glaviniću*. Ur. Vatroslav Frkin, Eduard Hercigonja, Milan Moguš. Zagreb: JAZU, 1989., 109–116.
- BROZOVIĆ, Dalibor. *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 2008.
- CEKOVIĆ, Blanka – SANKOVIĆ, Ivana – ŽAGAR, Mateo. Jezik Misala hruackoga Šimuna Kožičića Benje: glagolski oblici. U: *Jezik Misala hruackoga*. Ur. Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2015.
- CONDE-SILVESTRE, Juan Camilo – HERNÁNDEZ-CAMPOY, Juan Manuel. Ur. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2012.
- ČUPKOVIĆ, Gordana. Književnojezična koncepcija glagoljskoga i ćirilskoga Novoga testamenta iz 1562./1563. Prilog proučavanju razlika. *Filologija* 55 (2010.): 1–36.

- ĆUTIĆ GORUP, Maja. Svećenici glagoljaši – djelatnici i suradnici uraške tiskare: borci za narodni jezik ili protestanti? U: *Reformacija u Europi i njezini odjeci: povodom 500. obljetnice Lutherovih teza. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Osijeku 19. i 20. listopada 2017. godine*. Ur. Dubravka Božić Bogović. Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku – Visoko evanđeosko teološko učilište u Osijeku, 2019., 85–96.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. Nadbiskup Mateo Karaman i njegov Bukvar. U: Mateo Karaman, *Bukvar* (pretisak). Ur. Ivan Berislav Vodopija. Split – Zagreb: Ex Libris, 2005., V–XVI.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. *Novi filološki prinosi*. Zagreb: Matica hrvatska, 2014.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*. Zagreb: Matica hrvatska, 2012.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. Tri najstarije tiskane hrvatske početnice. *Hrvatski: časopis za teoriju i praksu nastave hrvatskoga jezika, književnosti, govornoga i pismenoga izražavanja te medijske kulture* 5 (2007.) 2: 9–21.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. *U potrazi za književnim jezikom. Iz povijesti hrvatskoga jezika i filologije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, 2021.
- DEKOVIĆ, Darko. *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu*. Zagreb: Matica hrvatska, 2011.
- ETEROVIĆ, Ivana. Sintaktičke razlike između glagoljičkoga i ćiriličkoga izdanja hrvatskoga protestantskog prijevoda Novoga testamenta. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 68 (2018.): 73–98.
- ETEROVIĆ, Ivana. *Sintaktička svojstva participa u jeziku hrvatskoglagoljskih misala*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2014.
- FERMENDŽIN, Euzebij. Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620–1648. *Starine* 24 (1891.): 1–40.
- FILIĆ, Krešimir. Franjo Glavinić, hrvatski kulturni pregalac XVII. stoljeća. *Bogoslovska smotra* 43 (1973.) 4: 438–453.
- FRKIN, Vatroslav – JURIĆ, Šime. Glavinićeva tiskana djela i rukopisna ostavština u knjižnicama Hrvatske. U: *Zbornik radova o Franji Glaviniću*. Ur. Vatroslav Frkin, Eduard Hercigonja, Milan Moguš. Zagreb: JAZU, 1989., 133–142.
- FUČIĆ, Branko. *Glagoljski natpisi*. Zagreb: JAZU, 1982.
- FUČAK, Jerko. Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1975.
- GABRIĆ BAGARIĆ, Darija. O razlikama između I. i II. izdanja Pištola i evanđel’ja Ivana Bandulavića. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 20 (1994.) 1: 67–85.
- GLAVINIĆ, Franjo. *Historia Tersattana: raccolta delle antiche e moderne historié, annali e tradizioni / Francesco Glavinich* [Reprint izd.]. Zagreb – Rijeka: Franjevački samostan Trsat, 1989. [1648.].
- HAMM, Josip. Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 21 (1971.): 213–222.
- HERCIGONJA, Eduard. Franjo Glavinić (1585–1652): život i djelo: pogovor. U: Francesco Glavinich, *Historia Tersattana: raccolta delle antiche e moderne historié, annali e*

- tradizioni* [reprint izd.]. Ur. Franjo Butorac. Zagreb – Rijeka: Liber – Naučna biblioteka Rijeka – Sveučilište Vl. Bakarić, 1989., 139–150.
- HERCIGONJA, Eduard. Jezik i stilematika Glavinićevih spisa između književno-jezičnih smjerenja hrvatskih glagoljaša i ozaljskog kruga. U: *Zbornik radova o Franji Glaviniću*. Ur. Vatroslav Frkin, Eduard Hercigonja, Milan Moguš. Zagreb: JAZU, 1989., 155–212.
- HERCIGONJA, Eduard. Književnojezična koncepcija Franje Glavinića i kontinuitet hrvatskoga književnoga jezika u XVII. stoljeću. *Nova Istra* 4 (1997.) 1: 113–129.
- HOLJEVAC, Sanja. Missal hervaski Jurja Manzina u kontekstu nastanka 'šćavetanskih' misala. U: *Drugi Hercigonjin zbornik*. Ur. Stjepan Damjanović. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2005., 129–144.
- HOLJEVAC, Sanja – CRNIĆ, Mirjana. Prilog proučavanju jezika hrvatskih misala iz 16. i 17. stoljeća. U: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću*. Ur. Pavao Knezović. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2010., 151–164.
- HORVAT, Vladimir. Apologija Bartola Kašića. *Filologija* 57 (2011.): 67–132.
- JAGIĆ, Vatroslav. *Hrvatska glagolska književnost*. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1913.
- JAPUNDŽIĆ, Marko. *Matteo Karaman (1700–1771) – Arcivescovo di Zara*. Rim: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1961.
- JEMBRIH, Alojz. Pogovor uz pretisak glagoljskoga Novog testamenta (1562). U: *Novi testament (1562)*. I. dio. Latinički prijepis glagoljskog izvornika. Ur. Dragutin Matak. Zagreb: Školska knjiga, 2013., 495–531.
- JURIĆ, Josip. Pokušaj Zbora za širenje vjere god. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo. *Croatia sacra* 4 (1934.) 8: 143–174.
- KATIČIĆ, Radoslav. Hrvatski jezik u 17. i 18. stoljeću obuhvaćen jednim pogledom. U: *Povijest hrvatskoga jezika*. 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće. Ur. Ante Bičanić. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, 2013., 9–74.
- KLIČEK, Domagoj. *Ukrajinsko jezično naslojavanje u hrvatskoglagoljskim bogoslužnim tekstovima*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2022.
- KUŠTOVIĆ, Tanja. Filološka proučavanja hrvatskih protestantskih tekstova. U: *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva: Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu* Ur. Tanja Kuštović, Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2016., 237–259.
- LUKIĆ, Milica. Ćirilometodska baština u hrvatskom javnom životu 19. stoljeća (Filološki i kulturološki kontekst). Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2005.
- LUKIĆ, Milica. Polemike oko jezika i pisma liturgijskih staroslavenskih knjiga u 19. st. (s osobitim obzirom na tekstove Dragutina A. Parčića i Ivana Milčetića). U: *Knjige poštujući, knjigama poštovan. Zbornik o 70. rođendanu Josipa Bratulića*. Ur. Davor Dukić, Mateo Žagar. Zagreb: Matica hrvatska, 2010., 283–292.
- MATEŠIĆ, Josip. O literarno-lingvističkoj koncepciji hrvatskoga protestantizma. *Buzetski zbornik* 17 (1992.): 11–14.
- MIHALJEVIĆ, Milan. Položaj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi. U: *Zbornik na trudovi od Megjunarodniot naučen sobir Sveti Naum Ohridski i slovenskata duhovna, kulturna i pismena tradicija (organiziran po povod 1100-godiš-*

- ninata od smrtta na sv. Naum Ohridski*). Ur. Ilija Vele, Aco Girevski, Liljana Makarijoska, Ilija Piperkoski, Kostadina Mokrova. Skopje: Univerzitet “Sv. Kiril i Metodij”, 2011., 229–238.
- MILČETIĆ, Ivan. O novom izdanju hrvatskih liturgičkih knjiga. *Vienac*, 16 (1883.): 264–266.
- MILČETIĆ, Ivan. O novom izdanju hrvatskih liturgičkih knjiga. *Vienac*, 17 (1883.): 281–282.
- MILČETIĆ, Ivan. O novom izdanju hrvatskih liturgičkih knjiga. *Vienac*, 18 (1883.): 293–296.
- NAZOR, Anica. Levakovićeva glagoljska izdanja. U: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću*. Ur. Pavao Knezović. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2010., 317–334.
- PANDŽIĆ, Bazilije. Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti. *Nova et vetera. Revija za filozofsko-teološke i srodne discipline* 28 (1978.): 85–112.
- PANDŽIĆ, Zvonko. ‘Misal rimski’ i ‘Sveta pisma’. *Filologija* 50 (2008.): 145–196.
- PEDERIN, Ivan. Autograf Rusićeve polemike protiv Karamana i njegovo značenje kao prvog spisa o književnom prevođenju kod Hrvata. *Croatica christiana periodica* 11 (1987.) 20: 102–123.
- PEŠUT, Damjan. Goti koji su i Slaveni (Gothi qui et Sclavi). *Migracijske i etničke teme* 13 (1997.) 4: 301–334.
- PUTANEC, Valentin. Uloga višejezičnih rječnika u nastanku hrvatskoga jezičnoga standarda u 16. i 17. stoljeću. *Filologija* 38–39 (2002.): 197–202.
- SGAMBATI, Emanuela. Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u 17. stoljeću. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 32–33 (1983.): 103–122.
- STIPČEVIĆ, Aleksandar. Hrvatske knjige u inventaru mletačkog tiskara i knjižara F. Brogiolija iz 1678. god. *Croatia et Slavica Iadertina* 4 (2008.) 4: 279–308.
- ŠTEFANIĆ, Vjekoslav. Glagoljica u Rijeci. U: *Rijeka. Geografija – Etnologija – Ekonomija – Saobraćaj – Povijest – Kultura. Zbornik*. Ur. Jakša Ravlić. Zagreb: Matica hrvatska, 1953., 393–435.
- TAFRA, Branka. Kroatistička standardološka propitivanja. U: *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim II*. Ur. Dubravka Sesar. Zagreb: FF PRESS, 2011., 35–49.
- TALAN, Andreja. Protestantizam i tiskarstvo: crnice iz života tübingenške i nedelišanske tiskare. *Pro tempore* 12 (2017.): 113–117.
- TRUNTE, Nicolina. *Staroslavenska riječ*. Zagreb: Alfa d.d., 2021.
- TVORIĆ, Alojzija. Levakovićev Azbukividnêk kao doprinos poučavanju čitanja na hrvatskom jeziku. U: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću*. Ur. Pavao Knezović. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2010., 102–136.
- VONČINA, Josip. Integracijska težnja u grafijskom sustavu Glavinićeva Cvita Svetih. U: *Zbornik radova o Franji Glaviniću*. Ur. Vatroslav Frkin, Eduard Hercigonja, Milan Moguš. Zagreb: JAZU, 1989., 359–378.
- VONČINA, Josip. Vrančićev rječnik. *Filologija* 9 (1979): 7–36.
- ZUBČIĆ, Sanja. Dvojina u Psaltiru (1530.), Knjižicama krsta (1531.) i Od bitija redovničkoga knjižicama (1531.) Šimuna Kožičića Benje. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 46 (2020.) 1: 433–449.

- ŽAGAR, Mateo. Elementi leksičkog odabiranja u izdanjima hrvatskih protestanata (Urach, 1561–1564): kontekst i metodološke pretpostavke. U: *Hrvatski prilozi 16. međunarodnom slavističkom kongresu*. Ur. Stipe Botica i dr. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2018., 213–224.
- ŽAGAR, Mateo. Hrvatska pisma i pravopisi u 17. i 18. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika* – 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće. Ur. Ante Bičanić. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, 2013., 343–369.
- ŽAGAR, Marijan. O životu i djelu Franje Glavinića (opći pogled). U: *Zbornik radova o Franji Glaviniću*. Ur. Vatroslav Frkin, Eduard Hercigonja, Milan Moguš. Zagreb: JAZU, 1989., 55–62.
- ŽAGAR, Mateo. Tipologija jezičnih razlika među novozavjetnim tekstovima hrvatskih protestanata. U: *Verba volant – scripta manent. Zbornik u čast akademika Stjepana Krasića*. Ur. Branko Matulić, Vinicije Lupis. Split: Sveučilište u Splitu, 2019., 845–864.
- ŽAGAR, Mateo. *Uvod u glagoljsku paleografiju I*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik, 2013.
- ŽAGAR, Mateo. Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tiskanih izdanja Šimuna Kožičića Benje (uz pripremanje kritičkog izdanja Misala hruackoga). *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 24 (2012.) 1: 111–123.